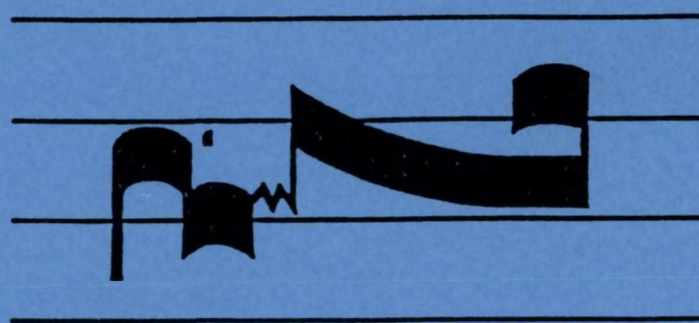

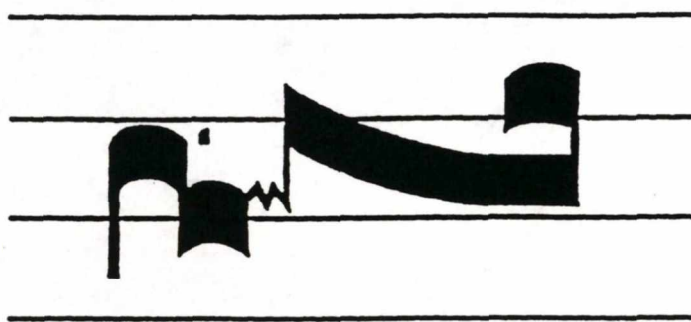
Hymnologiske Meddelelser

udgivet af Salmehistorisk Selskab og
Nordisk Institut for Hymnologi

32. årg. april 2003 nr. 1

Hymnologiske Meddelelser

udgivet af Salmehistorisk Selskab og
Nordisk Institut for Hymnologi

32. årg. april 2003 nr. 1

HYMNOLOGISKE MEDDELELSER

**Tidsskrift om salmer
udgivet af Salmehistorisk Selskab
og
Nordisk Institut for Hymnologi
32. årgang 2003 nr. 1**

Indhold

Artikler

Jens Lyster: Salmebogen og hymnologisk forskning i Danmark	s. 3
Erkki Tuppurainen: Pågående hymnologisk forskning i Finland (2002)	s. 9
Sigvald Tveit: Forskning og utviklingsarbeid innen hymnologi i Norge i dag	s. 13
Sven-Åke Selander: Hymnologisk forskning i Sverige 2001-2002	s. 19
Irene Bergheim: Salmetoner i folketradisjonen	s. 27
Yngvar Nielsen: Norsk vekkelsessang i det 19. århundre	s. 37
Gracia Grindal: Landstad in America	s. 45
Ove Paulsen: Landstad og Danmark	s. 61
Elisabeth Schmiedeke: Genève-Psalteret i Den norske salmeboken	s. 67
Forfatternes adresser	s. 73

Hymnologiske smuler fra Seljord

Indholdet af dette nummer er en række kortere indlæg i den hymnologiske konference *Jeg løfter opp til Gud min sang*, med undertitlen *Vekking og nasjonal identitet i salme og andeleg song i Norden på 1800-talet*, som blev afholdt på Seljord Folkehøgskule 30. maj til 2. juni 2002. Anledningen var 200-året for salmedigteren Magnus Brostrup Landstads fødsel. Bag konferencen stod Nordiska ekumeniska rådet, NORDHYMN, Seljord Folkehøgskule og Liturgisk Senter, Trondheim.

Det veltilrettelagte program bød på adskillige foredrag, der ikke alene behandlede 1800-tallets vækkelse/vækkelsessang, og sangens og salmens betydning for dannelsen af national identitet, men også belyste politiske og kulturelle aspekter. På salmebogsområdet rakte indlæggene fra middelalderen til nutiden, og de gav indblik i Finlands og Norges særlige sprogforhold.

Behandlingen af den 200-årige Landstad bredte sig altså ud i tid og rum, så han blev oplevet som en fisk i et meget stort vand, bestående af hele Norden og en del af omverdenen, af hele 1800-tallet, og noget af tiden før og tiden efter, af hele salmesangen og af den mangesidede udvikling af samtidens samfundsliv, af salmer og verdslige sange, af mangfoldig kulturel aktivitet med interessen for folkløse, den modnende nationalbevidsthed og modersmålsbevidsthed, mens folket overtog samfundet.

Mens de mere omfattende indlæg på konferencen vil blive offentliggjort i et skrift fra Liturgisk Senter, er redaktionen af HM kommet i besiddelse af en del af præsentationerne, nemlig de kortere indlæg. Dette nummer er derfor i særlig grad præget af mindre artikler, som vi ikke desto mindre finder af en sådan kvalitet, at de kan give en fornemmelse af Seljord-konferencen.

Af oprindelig 5 indlæg om den aktuelle hymnologiske forskning i de nordiske lande, bringer vi de 4, nemlig Jens Lysters *Salmebogen og hymnologisk forskning i Danmark*, Erkki Tuppurainens *Pågående hymnologisk forskning i Finland (2002)*, Sigvald Tveits *Forskning og utviklingsarbeid innen hymnologi i Norge i dag* og Sven-Åke Selanders *Hymnologisk forskning i Sverige 2000-2002*.

Der er desuden 2 artikler om den fortsatte Landstad-tradition i hjemlandet, nemlig Irene Bergheims *Salmetoner i folketradisjonen*, en analyse af traditionelle salmemelodier, og Yngvar Nielsens *Norsk vekkesang i det 19. århundre*. Der er også 2 artikler om Landstads betydning uden for Norges grænser, nemlig Gracia Grindals *Landstad in America*, der undtagelsesvis for Hymnologiske Meddelelser ikke er trykt på et nordisk sprog, men til gengæld giver et værdifuldt indblik i Landstad-sangen blandt norske udvandrere, og min egen *Landstad og Danmark*.

En helt speciel artikel slår til lyd for bedre kendskab til Genève-Psalteret og dets betydning for nordisk salmesang, det er Elisabeth Schmiedekes *Genève-Psalteret i Den norske salmeboken*. Det viser om noget, hvor bredt Seljord-konferencen var anlagt.

Hermed stilles denne samling af artikler til læserens disposition med redaktionens bedste anbefaling.

Ove Paulsen

JENS LYSTER

Salmebogen og hymnologisk forskning i Danmark

I tirsdags, den 28. maj 2002, dvs. for tre dage siden, præsenterede den danske salmebogskommission sit endelige forslag til en ny salmebog. Og straks bebudede den meget opmærksomhedssøgende kirkeminister Tove Fergo, at hun vil indstille det nye forslag til kongelig autorisation. For et halvt år siden sprang hun op som en løve i protest mod den nye salmebog. Nu er hun faldet ned som et lam.

Jeg vil dog benytte lejligheden til at lykønske de to tilstedeværende kommissionsmedlemmer Ole Brinth og Anne Birgitte Villadsen med, at deres og deres kollegers mangeårige arbejde med en ny salmebog nu synes at kunne finde en afslutning. Det er et kæmpemæssigt arbejde, der er lagt i en sådan sag. Og det færdige arbejde kan tit være en frustrerende oplevelse for de kulier, der har ofret tid og kræfter i årevis på noget, der af politiske og strategiske årsager ender med at blive helt anderledes, end det arbejdende mandskab havde forestillet sig. Og sådan kan det meget let gå i denne sag. Det er heller ikke kun tak, man får for at frembringe en ny salmebog, der skal fortrænge den salmebog, der allerede findes i de fleste husstande i Danmark. Et salmebogsskift skal man kun foretage, når det er tvingende nødvendigt. Og jeg mener ikke, at denne nødvendighed er iøjnespringende for andre end et numerisk ubetydeligt fåtal i folkekirken. Der er med andre ord intet folkeligt krav om at slippe af med Den Danske Salmebog fra 1953. Og der er slet ikke noget folkeligt krav om at få lov til at synge Kingo og Brorson på 1600- og 1700-tals dansk med ord og vendinger, som forlængst er gledet ud af det sprog, der kan forstås.

For to år siden – den 1. marts 2000 – udkom i A4-format som betænkning nr. 1381 et "Forslag til ny Salmebog. Betænkning afgivet af den Kirkeministeriet 5. januar 1993 nedsatte Salmebogskommission. Bind 1: Indledning – Salmer – Bønner og tekster", ISBN 87-986615-6-6. Derefter kom bind 2 med "Enstemmige melodier", ISBN 87-986615-8-2, og med nogen forsinkelse bind 3A og B med "Flerstemmige melodier (koralbog)", ISBN 87-986618-7-4. Betænkningen har kunnet købes hos kirkeministeriet, Frederiksholms Kanal 21, DK-1220 København K. E-post: km@km.dk

Fra forskellig side har der været ønsker fremme om en prøvesalmebog ligesom den, der i 1951 gik forud for den endelige salmebog i 1953. Men interesserede menigheder blev altså spist af med den uhåndterlige betænkning i A4-format, der ikke just var velegnet til praktisk brug i kirkebænkene. Der blev berammet en høringsperiode på et år, som siden, da det trak et halvt år ud med udgivelsen af bindet med de flerstemmige melodier, forlængedes frem til udgangen af juli 2001. Høringen var imidlertid ikke en åben høring om hvorvidt der overhovedet var behov for en ny salmebog, men det ønskede debatområde begrænsedes af salmebogskommissionens formand, biskop Erik Norman Svendsen, til en vurdering af, "om den nye salmebog som helhed er en forbedring i forhold til den nuværende" (Kristeligt Dagblad 8. og 9. juni 2000), og biskoppen erklærede i samme interview rent ud, at han "ikke har meget til overs for den del af debatten, der har gået på, at folkekirken slet ikke skal have en ny salmebog". Den slags holdninger så biskoppen bort fra: "det er under alle omstændigheder ikke noget, vi kan bruge til ret meget, fordi det er en lidet konstruktiv kritik". På disse restriktive vilkår, der på forhånd affærdigede ønsket om at bevare den nuværende salmebog som "lidet konstruktiv", foregik den høring, der resulterede i 1659 høringssvar, som selvsagt, men alligevel til kommissionens glade overraskelse, for størstedelens vedkommende viste sig at være positive, da man jo havde skræmt tilhængerne af den ibrugværende salmebog væk ved udtrykkeligt at frabede sig deres "negative" holdningstilkendegivelser. Så derfor burde det mest bemærkelsesværdige ved høringssvarene måske være, at der ud af de 1659 høringssvar alligevel var ikke mindre end 275, der trodsede intentionen med høringen og utvetydigt ønskede den nuværende salmebog bevaret.

Et af de mere vægtige høringssvar forberedtes af Samfundet Dansk Kirkesang på et weekendmøde på Liselund ved Slagelse i dagene 27.-29. oktober 2000. Det samlede 70 deltagere om et kritisk oplæg med titlen "Kommentar til Forslag til ny salmebog", som Samfundet Dansk Kirkesang havde udsendt måneden forinden. Det er holdninger fra dette møde og denne kommentar, der findes samlet i Dansk Kirkesangs Årsskrift 2000 med vægtige og særdeles kritiske bidrag af Christian Thodberg, Peter Thyssen, Jesper Høgenhaven, Karen Horsens, Henriette Bacher Lind og Henrik Glahn.

Fra talrige foredragsaftener over hele landet har jeg fået indtryk af en særdeles reserveret holdning til det påtænkte salmebogsskift. For at få foretaget en uvildig landsdækkende undersøgelse af det behov for en ny salmebog, som kirkeminister og salmebogskommission uden videre gik ud fra var til stede, opfordrede jeg i foråret 2001 Præsteforeningen, Provsteforeningen og Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer til at iværksætte den markedsundersøgelse, der burde være en selvfølge ved et så stort og kostbart projekt. Bedre sent end aldrig. Da ingen efterkom opfordringen, påtog jeg mig sammen med min søn, Sune Lyster, der er markedsøkonom, at gennemføre en markedsundersøgelse blandt menighedsrådsmedlemmer og præster i tolv af landets provstier, bistået af de respektive provster og interesserede lokale præster. Resultatet kunne vi offentliggøre i Kristeligt Dagblad 5. 1. 2002. Undersøgelsen er den hidtil største, der er foretaget. Den beror på 1086 tilkendegivelser fordelt på 145 sogne i de 12 provstier fordelt på forskellige landsdele, by- og landdistrikter og områder med forskellige religiøse og demografiske sammensætninger. Resultatet af undersøgelsen er, at to ud af tre menighedsrådsmedlemmer såvel som sogne og provstier (dvs. 66 procent) ønsker at bevare den nuværende salmebog. Med denne undersøgelse kunne vi meget belejligt bakke op om den sidst i november 2001 udnævnte nye kirkeminister Tove Fergo, der dagen efter sin tiltrædelse chokerede det kirkelige establishment ved at sætte spørgsmålstegn ved behovet for en ny salmebog og gøre sig til talsmand for en kritisk undersøgelse af det postulerede behov.

Desværre blev ministerens tilløb til en markedsundersøgelse bremsed, fordi biskopperne i samlet flok gjorde indsigelse over for kirkeministerens initiativ, som de opfattede som en trussel mod kirkens indre anliggender – læs: biskoppernes indre anliggender! I løbet af det efterfølgende halve år er det lykkedes for bispekollegiet at banke den nye kirkeminister så eftertrykkeligt på plads, at hun nu forekommer lige så grå som de fleste af forgængerne. Og ingen – end ikke en eneste grundtvigsk biskop - vover længere at stille kritiske spørgsmål og pille ved biskoppernes indre anliggender!

Men vi har i Danmark gudskelov en kirkelig lovgivning, der lægger det ud til de enkelte menighedsråd at afgøre lokalt, hvilken salmebog der skal bruges i

sognet. Autorisationen af en ny salmebog ophæver ikke autorisationen af tidligere salmebøger. Dvs. at vi kan roligt fortsætte med den hidtidige salmebog fra 1953 i de sogne, hvor man hellere vil forny salmesangen med nye tillæg end ved at kassere en stadigt brugelig salmebog. Jeg er alvorligt bange for, at den nye salmebog med sine mange tilbageføringer og problematisk få af de virkeligt gode nye salmer vil blive en slem lussing, både økonomisk og prestigemæssigt, for dem, der har villet gennemtvinge dette ufolkelige salmebogsskift. De danske biskopper står tilbage med et stort forklaringsproblem, fordi de ikke turde høre folkets ærlige mening.

Tiden tillader desværre ikke, at jeg går i detaljer og giver eksempler på, hvad vi får og hvad vi mister, hvis vi skifter salmebog nu. Det kunne der godt skrives en gyser om. Hvad den ledsagende bønnebog angår, er billedet om muligt endnu mere deprimerende. Det underudvalg i salmebogskommissionen, der har stået for at redigere en ny bønnebog, har ifølge det kirkeministerielle kommissorium haft helt frie hænder til at skalte og valte med bønnerne. I modsætning til Sverige, hvor fremragende forskere som Sigfrid Estborn og David Lindqvist har leveret en fornem kortlægning og analyse af den nationale bønnetradition, er vi i Danmark på et ynkeligt fagligt niveau. Ganske vist foreligger de danske middelalderbønner i en tekstkritisk udgivelse fra vor tid. Men den lutherske bønnetradition i Danmark er kun kortlagt frem til år 1575 – typisk nok af en svensk forsker, dr. phil. Krister Gierow. Den manglende udforskning af den danske bønnetradition hævner sig fatalt i den nye salmebog, hvor fornyelsen er lagt i hænderne på glade amatører, der ikke er tynget af nogensomhelst historisk viden og derfor kaster sig i armene på den rene tilfældighed. Således kender amatørerne af vore ugedagsbønner åbenbart kun en supranaturalistisk serie bønner fra 1770, som de stædigt, trods henvendelse fra min side, fortsat daterer til 1778 og lægger til grund for en uprofessionel restaurering. At de tidligste ugedagsbønner på dansk er skabt af salmedigteren Hans Christensen Sthen i 1571 og var i brug i det meste af 200 år, og at der op gennem 1600- og 1700-tallet opstod en lang række serier med konkurrerende ugebønner, hvoraf nogle stykker ledsagede Kingos salmebog – hele denne tradition såvel som andre bønnetraditioner er de glade amatører

ligeglade med. Resultatet er derefter, men vil nok ikke vække den store forargelse hos menigmand, der næppe véd, at der findes en bønnebog bag i salmebogen.

Når jeg har givet udtryk for min kritiske interesse for ugedagsbønnerne, hænger det sammen med, at jeg selv igennem nogle år har været meget optaget af dette fænomen. Både i forbindelse med Kingos morgen- og aftensuk til hver dag i ugen – det vil jeg give smagsprøver på under min forelæsning i morgen – og under mit arbejde med at udgive Hans Christensen Sthens (1544-1610) samlede skrifter. I det bind 2, der forventes udgivet i 2003, er aftrykt Sthens oversættelse af Johannes Avenarius' berømte tyske bønnebog fra 1565 og 1567. Sthen oversatte disse bønner allerede i 1571, og året efter blev de oversat til svensk af Petrus Johannis Gothus. Bind 2 vil også rumme Sthens "En liden Haandbog" fra 1578 med en række spændende bønner, nogle i anledning af tyrker-faren, andre med dødedansmotiver, andre igen rummer levn fra middelalderlig fromhed, og endelig er en række bønner fremkommet ved Sthens sammenstykning af Nikolaus Selneckers kollekter over hver af de 150 Davids-salmer. Endelig er der også i "En liden Haandbog" ti oversættelser af samtidens tyske salmer. Flere af Sthens oversættelser blev snart oversat videre til svensk af Laurentius Jonae Gestritius. I det hele taget har det været givende for mig at arbejde med den svenske 1500- og 1600-tals salmetradition jævnsides med den samtidige danske.

Jeg er udtrykkeligt blevet bedt om at inddrage min egen forskning i denne rapport fra Danmark, og jeg vil derfor slutte med at slå et slag for hymnologiens grænseland, som fascinerer mig. Jeg tænker fx på de mange salmer, der trådte deres barnesko som gudelige skillingsviser. Det har således i årevis været mig en gåde, hvordan den fattige unge kapellan Sthen med de mange børn havde råd til at købe de tyske salmebøger, som var nødvendige for at kunne oversætte så mange tyske salmer. Indtil det gik op for mig, at Sthen var storforbruger af tyske skillingsviser og næppe har ejet en eneste tysk salmebog. Det har jeg skrevet om i Hymnologiske Meddelelser 2001.

Til hymnologiens grænseland hører også de mange bønner, der af eftertiden blev gjort til salmer. Det gælder især de poetiske bønner, der kun behøver en lettere redigering, en strofeinddeling og en melodi for at kunne synges. I et festskrift til professor Poul Lindegård Hjorth fra 1997 har jeg skrevet om

wittenbergteologen Paul Ebers bøn om en salig død og om bønnens spændende vej fra bøn til salme på både dansk og svensk. I alt fald i den danske salmetradition er der mange eksempler på salmer, der oprindeligt blev skrevet som læsetekster, men som af eftertiden blev tildelt en salme-funktion, som tekstens ophavsmand ikke havde drømt om.

Og så er jeg med dette overordentlig vigtige traderings-fænomen på sin vis tilbage ved mit udgangspunkt, nemlig kritikken af den siddende danske salmebogskommission og dens arbejde med at udmønte et umuligt kommissorium, der ville bringe salmerne tilbage til deres oprindelige, uforfalskede og ufordærvede skikkelse. Det lyder så godt og så smukt, og for et historisk interesseret menneske virker tanken om at skulle synge Kingos egne uzensurerede tekster umiddelbart tiltalende. Men den slags historisk interesse er jo uhistorisk derved, at den tillader sig at sætte parentes omkring hele den mellemliggende historie og springe mellemregningen over. Det glemmes, at en salmes historie også omfatter de mange ændringer, der i tidens løb har måttet til for at holde liv i salmen. For livets skyld kan det blive nødvendigt at bearbejde salmen og tillemppe den til skiftende tiders behov. I modsat fald ender den som en død museumsgenstand. Sådan er bønner blevet reddet for eftertiden ved at blive gjort til salmer. Sådan er Mariaviser blevet reddet med over i reformatorenes kirke ved at blive omdigtet. Og sådan bør også 1800-tallets bearbejdelser af Kingos tekster omfattes af respekt i erkendelsen af, at uden disse bearbejdelser var salmerne gledet aldeles ud af brug.

Jeg bestrider ikke, at der er gode intentioner bag salmebogskommissionens arbejde med tilbageføring af salmetekster til Kingos og Brorsons karske brug af dristige metaforer. Men tilbageføringen er blevet en mani, som bidrager til at problematisere fornyelsen ved en ny dansk salmebog. Og trækker salmebogskommissionen tilbageføringerne tilbage, er resultatet lige så tosset. For så kan der med rette spørges om, hvad man så vil opnå med en ny salmebog, som vi ikke kan få lige så godt og aldeles omkostnings- og smertefrit ved at beholde den nuværende salmebog, suppleret med tillæg med gode nye salmer.

ERKKI TUPPURAINEN

Pågående hymnologisk forskning i Finland (2002)

Hymnologisk forskning i Finland har i senaste åren funnit ett centralt ställe vid musikuniversitetet Sibelius-Akademien. Teologiska fakulteterna i Helsingfors universitet och i den svenskspråkiga Åbo Akademi, som båda har en ny konkurrent, Joensuu universitet i östra Finland, har is sista åren inte varit särskilt aktiv på detta område – ett lysande undantag är dock **Karl-Johan Hansson** med sina talrika inhemska och internationella artiklar. Han har medverkat aktivt också med utgivningen av den samnordiska artikelsamlingen *Dejlig är jorden* (Åbo Akademi 2001), som innehåller bl. a. artiklar av honom, **Hannu Vapaavuori** och **Esko Ryökäs** om psalmsången i nutida Finland. Annars har några musikvetenskapliga och folklöre-instituterna i andra universiteten mera kommit fram.

Den ivriga befrämjaren av psalmsången i Finland och hymnologisk forskning vid Sibelius-Akademien, professor **Reijo Pajamo** pensionerades i augusti 2002. Han har utgivit en utförlig utredning (*Virsikirjan sävelmistöuudistus 1973–1986*, 2001) av finska psalmbokens senaste förnyelse. En översikt av avhandlingar inom Sibelius-Akademins kyrkomusikutbildning i Helsingfors och Kuopio innehölls i 50-årshistorik av kyrkomusikavdelningen (2001) och är också redigerad av Pajamo. Nu skall han ha tid för arbetet med läroboken om finska kyrkomusikens historia, senare kanske med koralhandskrifter från 1700- och 1800-talen.

Jag själv sysslar just nu med utgivningen av en faksimil- och praktisk edition med fyra koralhandskrifter från 1600-talets början. Den viktigaste är Kangasala-handskriften (1624), ämnet till den finländska hymnologins "grand old man" **T. Ilmari Haapalainen**s doktorsavhandling från år 1976, och jag har haft mycket nära samarbete med honom. Nytt skall vara faksimilen av Loimijoki-handskriften, som möjligen är äldre än den äldsta kända koralhandskriften från dåtida Sverige, den av Olaus Erics (ca. 1600), och torde ha förbindelse med den svenska psalmboken från år 1572 i stället av 1580-talets psalmböcker såsom de andra nämnda.

En liknande edition blev färdig sista höst efter mitt mångåriga sysslande med 1702 års tryckta finska samlingen av koralmelodier *Yxi Tarpelinen Nuotti-Kirja* (En Nödig Not-Bok). Den utgör melodiupplagan till den s.k. gamla finska psalmboken (1701), en motsvarighet till 1695 års karolinska

psalmbok och 1697 års koralpsalmbok i Sverige, dock utan besiffrad basstämma. Den har varit föga känd utanför Finland, t.ex. har Harald Göransson inte lagt märke till den i sin viktiga dissertation (1992) om Then Svenska Psalmboken 1697.

Den finska psalmboken hade 413 psalmer, såsom den svenska, och 249 melodier. Den största delen av melodierna i Not-Boken är gemensamma med den svenska boken; 45 av dem är dock andra och har nästan alla varit i traditionellt bruk i Finland. Några av dem finns i *Piae Cantiones* -samlingen (1582, 1625) och 30 i den ovannämnda Kangasala-handskriften. Boken innehåller också, liksom den svenska koralpsalmboken, fyra traditionella kyrialer (med en extra Kyrie och Gloria-Laudamus) och, liksom den svenska upplagan 1701, bilagan "Allmänt Bruk At Siunga Bönerna, Wälsignelsen, Epistlerna och Evangelierna; samt Brudmässan och Litanien".

Vid betraktningen av Not-Boken har det blivit uppenbart, att också den svenska gezelianska psalmboken 1673, s.k. Åbopsalmboken, har spelat en viktig roll som förmedlare av psalmtexter och -melodier till senare finska psalmböcker. Åbopsalmboken ser också ut av andra aspekter, t. ex. inverkad av Een liten psalmbok 1602 och S.A. Forsius psalmbok (1608?), som värd att bli utredd av någon svenskspråkig forskare.

I årsboken *Tabulatura 2000* (Sibelius-Akademiens kyrkomusikavdelning) finns föredrag från symposiet i Kuopio hösten 1999. Där behandlades ämnen som ansluter sig till de här dagar: melodierna till finska väckelserörelsernas sånger. Jag betonade där den avgörande betydelsen, som "den gamla psalmboken" (1701) och melodierna anslutna till dess psalmer har haft för väckelserörelserna. Den viktigaste förebilden för tidiga finska väckelsesånger var den svenska *Sions sånger* (1743-45). Elias Lagus översättning (*Sionin Wirret*, 1790) har som melodianvisningar nästan enbart psalmer i 1701-boken. Dock utgår av handskrivna melodisamlingar från 1850-talet att många av de populärsta melodier har, sannolikt redan på 1700-talet, ombytts till andra melodier bl.a. från svenska eller tyska psalmböcker, ofta mollmelodier, t. ex. *Wer nur den lieben Gott lässt walten*. Melodierna har i muntlig tradition blivit ofta starkt förändrad. Stommet för den mest bekanta av nutida samlingar, "de väcktas" *Siionin Virret*, är fortfarande detsamma, medan t. ex. lestadianska rörelser har mycket mera nyare, ofta dansartiga melodier, den "evangeliska" rörelsen för sin del mestadels svenska och anglosaxiska 1800-talets melodier. T. Ilmari Haapalainen fortsätter oförtrutet sin forskning kring väckelserörelsernas musik och kring folkliga koralvarianter. Utom några små avhandlingar har endast ett vidsträckt arbete i sikt på detta område: en doktorsavhandling av **Heikki**

Tukiainen vid Helsingfors universitet om väckelserörelsernas inflytande i de finska psalmböckerna av år 1886 och 1938. Vad beträffar de nämnda psalmböcker kan här berättas, att några väckelserörelser höll länge avstånd med 1886-boken, och den s.k. bedjarrörelsen i Sydöstra Finland har fortfarande "den gamla psalmboken" i bruk. Reaktionen förde därtill att psalmboken 1938 innehöll en stor mängd av psalmer från *Siionin virret* samt folkliga koraler eller koralvarianter förbundna också med talrika andra psalmer. En stor del av dessa psalmer och melodier finns kvar i den nutida finska psalmboken.

Till väckelserörelserna ansluter sig också **Suvi-Päivi Koskis** doktorsavhandling (1996) om Freylinghausens *Geist-reiches Gesang-Buch* (1704) som pietistisk sångbok. Därefter har hon utgivit bl. a. en artikel på tyska om den *Neue Geist-reiche Gesang-Buch* (1714) i samlingen *Pietismus und das Liedkultur* (Hallesche Forschungen 9, Tübingen 2002)..

Folkmusikforskarna och -idkarna med ledning av professor **Heikki Laitinen**, som skall slutföra sin avhandling om "psalmens djupstruktur", har också haft intresse på psalmtraditionen. **Sinikka Kontios** konstnärliga doktorsexamen (2001) innehöll vid sidan av imponerande solistkonserter med traditionell psalmsång också avhandlingen *Veisuun mahti* (Psalmsångens makt) om psalmsången som en del av den folkliga musiken och om folkliga koralvarianter. **Pirjo-Liisa Niinimäki** har i sin licentiatsavhandling (1999) behandlat melodierna till s.k. skillingsvisor av bonden Thomas Ragvaldsson (1724–1804).

Ett mycket intressant objekt till forskningen har utkommit med *Den svenska psalmboken på finska*. Det gäller ett förslag till psalmbok för finskspråkiga medlemmar i Svenska kyrkan. Förslaget skall sannolikt godkännas i kyrkomötet hösten 2002. I Finland har vi intresse bl .a. därför att många texter har inte endast tagit ur den finska psalmboken utan bearbetad för att kunna sjungas, bättre än det skedde vid förnyelsen i Finland år 1986.

Gregorianiken har i senaste åren trängt kraftigt fram också i Finland. På detta område måste benämnas framför allt **Ilkka Taitto**, som tidigare har utgivit bl. a. ett stora samlingsverk *Documenta Gregoriana. Källor för den latinska kyrkosången i Finland*. Hans doktorsavhandling vid Sibelius-Akademien är under granskning. Huvuddelen därav består av fortsättningen till Toivo Haapanens katalogiseringsarbete med talrika medeltida fragment i Helsingfors universitetsbibliotek. Han har också samlat en edition, som ännu i år skall utgivas vid namnet *Graduale Aboense*. En pro gradu -

avhandling har förfärdigats under hans ledning av **Irja Kettunen**, som har betraktat 11 medeltida sekvenser som inte har funnits utanför Finland. **Hilkka-Liisa Vuori** sysslar med licentiatsarbete som gäller birgittinska sånger, stora responsorier i helheten *Cantus sororum*. I Kuopio har vi ett särskilt intresse för folkspråkig gregorianik i Finland på 1500- och 1600-talen, alltså både på finska och på svenska. **Jorma Hannikainens** licentiatsarbete (2002) behandlar den unika samlingen av 95 introitusantifoner på finska för hela kyrkoåret, skriven av Michael Bartholdi Gunnaerus vid Helsingfors skola år 1605. Som en biprodukt skall utgivas en edition av samlingen. Musikteoretikern och teologen, numera medlem av den katolska kyrkan, **Sakari Vainikka** betonar i sin dissertation *Radices canorum* (Sångernas rötter, 2001) vid Tammerfors universitet övertonsseriens möjligheter vid analysen av gregoriansk melodik och lägger fram ett självständigt musikteoretiskt system.

Utöver hymnologins egentliga område kan här ännu kanske nämnas, att **Kaija Ravolainen** fortsätter sitt arbete om *Sångarens plats i den kyrkliga hierarkin på 300-talet* i riktningen av en vetenskaplig doktorsavhandling vid Sibelius-Akademien. **Anna Maria McElwain** söker efter en handledare för hennes intressanta arbete om recitationen av hebreisk bibel enligt masoretiska tecken (The Recitation of the Hebrew Bible According to the Masoretic Signs). Den engelskfödde **Stephen Evans** betonar den liturgiska bakgrunden till antikens homeriska hymner i sin dissertation (2001) vid Turun yliopisto (Åbo finska universitet).

En svaghet i finsk hymnologisk forskning är vidare det att tämligen få undersökningar sträcker sig utöver nationsgränsen och att språket ofta utgör en barriär, också mot Norden, trots att mesta av de viktigaste innehåller resuméer på engelska eller tyska. Dessutom saknas vidare ett vidsträckt intresse för psalmforskningen trots att *Sällskapet för hymnologi och liturgi* med ca 60 medlemmar fortsätter med årsskriften *Hymnos* och arrangering av årliga konferenser, t. ex. i november 2001 i Vasa ett psalmjubileum kring 1701 års psalmbok. Sällskapet har i plan att år 2005 lyfta fram den psalmboken, som Hemming av Masku år 1605 gav ut. Boken med sina 242 psalmer är mycket betydelsefull med sitt personliga uttryck och outredda inverkningsfrågor från Tyskland och Danmark.

Internet har funnit allt större betydelse i kommunikationen mellan forskarna. Tillsvidare finns det hos hymnologerna tyvärr inget systematiskt arbete med denna nya median. Min egen hemsida är ännu mycket anspråkslös, dock innehåller den en liten hymnologisk bibliografi och några exempel av mitt eget arbete (<http://personal.fimnet.fi/atk/erkki.tuppurainen/>).

SIGVALD TVEIT

Forskning og utviklingsarbeid innen hymnologi i Norge i dag

Hvis en definerer forskning for smalt, som doktorgradsarbeider o.l., er det ikke mye vi har å skilte med av hymnologisk forskning i Norge. I den følgende oversikten defineres forskning følgelig temmelig vidt, og det nevnes en del navn på personer som på ulike måter har syslet med temaet.

I det følgende kommer derfor en nokså summarisk oversikt. En mer detaljert beskrivelse forfattet av den enkelte kan skaffes hos undertegnede (sigvald.tveit@imt.uio.no) eller hos personen selv.

Innen hver bolk her presenteres personene alfabetisk.

Noen av deltakere på konferansen i Seljord (alfabetisk):

Bergheim, Irene er amanuensis ved Musikkvitenskaplig institutt i Trondheim. Under tittelen "Kingo på Sunnmøre" har hun arbeidet med 80 gamle salmetoner som ble nedskrevet i begynnelsen av 1900-tallet av tradisjonsbæreren Knut Didriksen Stafset (1836 - 1916) fra Sunnmøre.

I artikkelen "Varianter eller nye melodier, – en analyse av en samling Kingo-melodier fra Sunnmøre" i *Studia musicologica Norvegica* 2000 omtaler hun forholdet mellom de nevnte melodiene og de tilsvarende i Kingos graduale.

Bjørndal, Ivar. Bok om Landstad og hans tilknytning til Halden – under utgivelse.

Eirikson, Thrøstur er organist og holder på med et doktorgradsarbeid om 1980-tallets nordiske koralbøker som musikalske samtidsdokumenter.

På 1980-tallet utkom fire offisielle salme- og koralbøker i Norge, Sverige og Finland. Det som gjør disse nordiske salme- og koralbøker spesielt interessante som undersøkelsesobjekt, er at de framkom i nært beslektede land og kirker på omtrent samme tid. En kan derfor regne med at mange av de samme faktorer i samtida har vært med på å påvirke deres utforming.

Her er det først og fremst koralbøkene, deres musikalske materiale og dets utforming som er gjenstand for undersøkelse. Samtidig er tekstene viet oppmerksomhet på grunn av forholdet tekst/musikk. Selve materialet består av rundt 1200 forskjellige melodier og 1900 forskjellige tekster. Her er det foretatt en komparativ, analytisk undersøkelse for å søke etter svar på sentrale problemstillinger.

Den sentrale problemstilling i dette avhandlingsarbeid er: Hva er det som kjennetegner 1960- og 70-tallets koralrevisjon slik den framstår i de lutherske folkekirkenes salme- og koralbøker fra 1980-tallet i Norge, Sverige og Finland? Og i forlengelse av dette: Hvilke faktorer i samtida er det som har påvirket utarbeidelsesprosessen og som dermed avspeiles i det endelige resultatet. Dette todelte spørsmål er på den ene siden historisk vinklet, ved at innholdet i disse koralbøkene blir belyst i forhold til sine forgjengere, spesielt den forrige "generasjon" av koralbøker. I den forbindelse er det viktig å få fram de redaksjonsprinsipper som er lagt til grunn og hvordan de siden er blitt utøvd i praksis. Likedan hvordan den nye koralboka forholder seg til eldre materiale og redaksjonen av det. På den andre siden gjelder spørsmålet forholdet til samtida.

Ellingsen, Svein, er en av Norges fremste nålevende salmediktere. Han er statsstipendiat og har vært medlem av salmebokkomiteen. Han har skrevet flere bøker og artikler både om egne salmer og om hymnologiske emner mer generelt. Han står også bak teksten til flere større korverk og messer. Han er også billedkunstner.

Elseth, Egil, har skrevet en rekke populære bøker om ulike salmedikter (Kingo, Brorson, Grundtvig, to om Landstad).

Grøm, Ragnar har skrevet en rekke relevante bøker og artikler, særlig om Luthers salmer. Han har også to bøker med titlene *Med salmeboka gjennom kyrkje/kirkeåret*.

Haavik, Åge, er rådgiver i Kirkerådet, der han arbeider med liturgikk og hymnologi. og har vært sekretær i flere salmebokkomiteer. Har skrevet en rekke artikler om ulike hymnologiske emner. De fleste er om salmer generelt, men han har også skrevet artikler om bestemte salmediktere. Han er teolog, har vært sekretær for Salmebokkomiteen og utgiver av de liturgiske bøkene i Den norske kirke, fra og med Norsk Salmebok.

Idar Karevold. I sitt doktorgradsarbeid "Kontinentale impulser i en norsk musikerslekt før 1850. En studie i brev, musikalier og skrifter etter slekten Lindeman" tar han for seg

Lindemanfamiliens musikalske preferanser, slik de er nedfelt i deres etterladenskaper. Nysgjerrigheten ble vakt etter at han ble kjent med manuskripter av verker av J. S. Bach som den første musikeren i Lindeman-slekta, Ole Andreas, samlet og kopierte. Det viste seg at dette bare var en del av det materialet han samlet. I tillegg kom det fram en rekke oversettelser og bearbeidelser av skrifter av framstående kontinentale musikkskribenter - mer enn 60 titler - som den samme Lindeman i sin tid skrev ut for hånd. Alt dette utgjorde kjernestoffet i familiens bibliotek. Sammen med brevene etter Ole Andreas og hans barn gav dette innsynet i en norsk musikktradisjon som for en stor del var etablert på den tyske Bachtradisjonen slik den manifesterte seg i løpet av de første seksti år etter J. S. Bachs død. Materialet var viktig for O. A. Lindemans barns musikkopplæring og skoling.

Av hans ti barn ble fem betydelige musikere. Den mest markante var Ludvig Mathias, men også Fredrik Christian, Jacob Andreas, Juliane og Just Riddervold var fremragende utøvere, arrangører og komponister. De tok vare på materialet etter Ole Andreas og de hengnet om det. Slik sett var det også en vesentlig del av den musikalske arven som lå til grunn for opprettelsen av Organistskolen i Christiania i 1883. Denne ble ti år senere - i 1893 - omdøpt til Musikkonservatoriet. Det var i virksomhet fram til 1973.

Mjøs, Nils A ksel er statsstipendiat i hymnologi. Han arbeider spesielt med nynorsk salmediktning, særlig Johannes Barstad.

Skeie, Eyvind, betydelig salmedikter med flere artikler om hymnologi.

Andre doktorander

Gjertsen, Ingrid er etnomusikolog (folkemusikkvitenskap), ansatt ved Griegakademiet-Institutt for musikkvitenskap, Universitetet i Bergen. Hun arbeider med et doktorgradsprosjekt om sangen i haugiansk fromhetsliv. Hun har skrevet en rekke artikler om religiøse folketoner i norsk lekmannstradisjon. Bl.a. om "Religiøs folkesang i et sydnorsk kystområde på 1800-tallet. Eksempler på forbindelser i Norden" og om Hauge-bevegelsens videreføring i Østfold og sangtradisjonen der i forbindelse med Skagerak-Kattegat-prosjektet.

Heggem, Synnøve driver med et doktorgradsprosjekt "Salmerommet - en Grundtvigstudie. Kjærlighetens kjønnsrelaterte sang om Gud og menneske". Problemstilling: Å forstå og forklare hvordan Grundtvig i salmene bruker et kjønnsbestemt kjærlighetsspråk i diskursen om Gudsrelasjonen. Hun nær-leser en av Grundtvigs såkalte *kvinne-salmer* som uttrykk for kjærlighetsretorikk, det han kaller "kjærlighetens gate".

Holter, Stig Wernø disputerte for et par år siden for dr. philos-graden med avhandlingen "*Hellig sang med himmelsk lyd*". *Norsk kirkesang i endring og vekst gjennom 100 år (1835-1936) med særlig vekt på Koralbok for den norske kirke*.

Avhandlingen er en koralhistorisk undersøkelse av *Koralbok for den norske kirke* fra 1926 (KNK), dens bakgrunn, tilblivelse, innhold og mottakelse. Det spesielle med KNK er at den inkorporerer store deler av sin forløper, L. M. Lindemans koralbok fra 1878. Avhandling er en studie i det 19. århundrets koralhistorie, som i norsk sammenheng i stor grad ble preget av den såkalte salmesangstriden. Problemstillingene fra denne striden - særlig spørsmålet om en rytmisk-melodisk restaurering av 15- og 1600-tallets kirkemelodier - kom i høy grad til å sette dagsorden for utarbeidelsen av koralbok til Landstads reviderte salmebok og *Nynorsk salmebok* på 1920-tallet. Holter beskriver de ulike posisjoner i den kirkemusikalske debatten og belyser de aktuelle melodiforholdene til de enkelte salmetekstene. Han søker å svare på hvilke valg komitéen gjorde og hvilke endringer som ble foretatt i melodiformer, rytme og harmonisering i forhold til andre koralbøker, innarbeidet praksis og originale bidrag.

Et særlig fokus rettes mot de nye melodiene som ble introdusert i KNK. Blant disse inngår norske folketoner, engelske melodier og en rekke nykomponerte melodier. Han har ellers skrevet boka "*Kom, tilbe med fryd*." *En innføring i liturgikk og hymnologi*.

Oslo 1991.

Sejersted, Jørgen. Stipendiat i litteraturvitenskap ved Universitet i Bergen. Doktoravhandling knyttet til norsk barokkdiktere som Samuel Olsen Bruun, P. Dass og særlig Peder Oluffssøn Svegnings (født i Danmark, prest i Norge, død 1671).

Øystese, Vigdis Berland. Doktorgradsarbeide med førebels arbeidstittel: "Biletbruken i salmen. Ei salmerevisjonshistorie." Ho tar utgangspunkt i dei autoriserte salmebøkene som er særleg retta mot gudstenesta.

Ulike tider i kyrkjesoga har funne ulike kunstnarlege uttrykk, både tekstleg og musikalsk, og det har alltid vore ei utfordring for salmeboksredaktørane å finna plass både for tradisjonen og det nye, noko ikkje minst tilblivingssoga til Kingos salmebok er eit vitnemål om.

Utgangspunktet for arbeidet hennar er eit studium av Kingos salmebok. Kva for bilete og førestellingar dominerer i salmane? Kva samanheng går dei inn i?

Kjernematerialet er dei salmane frå Kingos salmebok som har fått eit vidare liv i dei norske autoriserte salmebøkene. Kva skjer med salmane gjennom revisjonane? Kva konsekvensar får teksteendringane t. d. for forståinga av salmens bilete? Ser ein til dømes på Kingos egne pasjonssalmar, oppdagar ein at dei er biletmessig gjennomkomponerte, og at brigde i teksten kan føre til viktige endringar og forskyvingar i sjølv tekstforståinga. Innafor ein kyrkjeleg kontekst vil ein også seia at dette også har hermeneutiske og teologiske konsekvensar.

Hovedfagsoppgaver og spesialoppgaver

Akslen, Laila har skrevet om barokkdiktere, særlig Dorthe Engelbretsdatter.

Bjørnøy, Øyvind. "*Salmesang og palmesus*". *Norske misjonærs sangtradisjoner i møte med madagassisk musikkultur*. Hovedoppg. i musikkvitenskap

Böhler, Inger: *Egil Hovlands salmer*. Hovedoppgave i musikkvitenskap

Evja, Morgan: *Frelesarmeens hymnologi*. Hovedoppgave i musikkvitenskap

- **Hansen, Ivar Roger.** Hovedoppgave om P. Dass's melodiehenvvisninger. Også flere artikler om Dass.

Nordal, Jorid: *Koralbok fra Ringeby*. Hovedoppgave i musikkvitenskap

Sørensen, Olve: Om harmonikken i engelske koralbøker. Hovedoppgave i musikkvitenskap

Tangvik, Randi: Numerisk analyse av koralharmonisering - Hovedoppgave i musikkvitenskap

Forfatterere av div relevante bok- og artikkelutgivelser

Amundsen, Arne Bugge. Professor ved Inst. for kulturstudier, Universitetet i Oslo. Flere artikler der salmebøkernes plass i folket er berørt, bl. a. om hvordan salmeboka bruksmessig og materielt har inngått i fleretydige tolkningskontekster, om salmeboken som gaveobjekt og introduksjon til fullverdig religiøs og sosial status, om symbolsk bruk av salmeboka i avskjeds- og begravelsesritualer og om salmeboka som autoritativ tekstsamling.

Bakke, Reidar har skrevet om *Finske læstadianske sanger i Varanger*.

Brunvoll, Arve er teolog og salmedikter som har skrevet flere relevante artikler.

Myhren, Dagne Groven. Litteraturviter med interesse for folkemusikk. Leksikonartikler (og andre artikler) om kombinasjon hymnologi/folkemusikk.

Lønning, Per Dobbelt doktor og biskop. Utgitt flere samlinger med egne salmer, flere bøker og artikler der salmespørsmål tas opp, særlig som en del av den helhetlige gudstjenesten.

Andre/Div

Bremnes, Ola. Visetrubadur. Skrevet musikk til en rekke Dass-sanger.

Hallgeir E Istad er dr. theol. og førstelektor ved teologisk fakultet ved Universitetet i Oslo. Blix-kjenner.

Harr, Karl-Erik. Billedkunstner/Illustratør. Også bok om P. Dass.

Hoem, Edvard. Betydelig salmedikter.

Nicolaysen, Bjørn Kvalsvik. Professor i lesevitenskap ved Høgskolen i Stavanger. Han har m.a. forsket i 1700-tals-litteratur og nynorsktradisjon - irekne salmetradisjonene.

Tveit, Sigvald. Arrangør av salmer og kristelige sanger for programmer i radio, fjernsyn og fonogrammer. Div. foredrag og artikler. Arbeider med sangen i konservative protestantiske miljøer. Representerer Norge i Nordhymn (Nordisk Institutt for Hymnologi) og Norden i hovedkomiteen for den internasjonale hymnologiforskningen IAH – "Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie"/"International Fellowship for Research in Hymnology".

SVEN-ÅKE SELANDER

Hymnologisk forskning i Sverige 2000–2002

Forskning och utveckling inom hymnologin sedan konferensen på Färöarna har fördelat sig på olika områden. År 2000 utgavs tre större underökningar: Karin Hartman utgav *Frälsningssång och stridsmusik. Frälsningsarméns sånger och sångböcker 1882–1990. Kommentarer kring melodier och kompositörer: Lars Erik Lindström*. Arbetet ingår i serien Frälsningsarméns musikhistoria i Sverige 3 och är utgiven på Frälsningsarméns musikenhet, Stockholm 2002. 208 s. Undersökningen kan enligt recensenten i Svenskt Gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:1 s 130–132, Torbjörn Engström, karakteriseras som "gedigen populärforskning [...med] mycket av värde för en vidare läsekrets och för det hymnologiska studiet i allmänhet". Författarna visar att arbetet med att redigera sångböcker inom Frälsningsarmén har gått mot ett alltmer "demokratiskt upplagt processarbete", liksom att man kan notera ett ökat intresse för pietistisk sång och wallinsk högtidspsalms i Frälsningsarméns repertoar. I undersökningen möter också en redogörelse från frälsningsarméperspektiv av hur man uppfattade arbetet med den ekumeniska psalmbok som kom i Sverige 1986.

Inom forskningsämnet etnologi har Margareta Jersild och Ingrid Åkesson gett ut *Folklig koralsång. En musiketnologisk undersökning av bakgrunden, bruket och musiken*, i serien Skrifter utgivna av Svenskt Visarkiv 14, Gidlunds förlag i samarbete med Svenskt Visarkiv. Södertälje 2000. 256 s. 600 melodier undersöks från de svensk-estniska öarna och i Gammalsvenskby, från Västerbotten, Dalarna och Skåne. Enligt recensenten i Svenskt Gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:9 s 152ff, behandlar boken och ger anledning till att diskutera flera intressanta problem inom koralforskningen: själva frågan om vad folklig koralsång är aktualiseras, liksom frågan om sångsättet och hur detta förhåller sig till tidigare traditioner, kanske så långt tillbaka som till den gregorianska sången, frågor om förhållandet mellan text och sång, liksom sättet att utföra av koralerna.

Recensenten är Elisabeth Wentz-Janacek. Hon har själv också år 2000 gett ut *Folkchoraler, Bengt Wilhelm Hallbergs samling*. Wessmans musikförlag, Slite 2020. 82 s. Utgivaren har länge sysslat med koralerna och konstaterar att Skåne faktiskt var tidigare

ute med uppteckningar av dessa. Utgivningen grundar sig på uppteckningar som hon funnit i Universitetsbiblioteket i Lund. Morgon- och aftonpsalmer dominerar, inte oväntat kanske eftersom husandakten ännu var levande när melodierna var i användning. Därför kan man också notera att texter ur 1695 års psalmbok bevarats i denna folkliga tradition. Recensenten i Svenskt Gudstjänstliv 2001:9 s 174f, Inge Löfström, betonar att utgivaren lagt ner ett omsorgsfullt arbete på sitt material och menar att dessa koralmelodier kunde få en ny användning inom sånggrupper, i gudstjänster och vid andra sammankomster.

Bland mindre uppsatser som publicerats, märks Inger Selanders "Hymnologi som interartiell praktik. En Bo Setterlind-dikt i möte med koraler", i: *Kyrka – universitet – skola. Teologi och pedagogik funktion*. Religio 52. Lund 2000, s 99–120. Författaren fortsätter här sitt arbete på att söka vägar för att studera melodi och text i samspel med varandra. I centrum för uppsatsen står Bo Setterlinds dikt: "Kanske är det natt hos dig". Texten är en julpsalm som blandar glädje och sorg; den är meditativ och vemodig, en öppen psalm i anknytning till människors tankar och känslor. Psalmkommittén 1969 har haft minst tio tonsättningar att välja emellan, vilket visar att det inte varit alldeles lätt att ge innehållet i den sammansatta psalmen en musikalisk form (vidare recension av Oloph Bexell i Svenskt gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:1 s 111–112).

År 2000 utgavs också *Den svenska tidegården på uppdrag av Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv*, sammanställd av Ragnar Holte, Verbum, Stockholm 2000. Utgivningen utgör ett komplement till en melodiutgåva från 1995–97, och kan alltså brukas i den dagliga tidegårdsläsningen. Dessutom har en CD, *Öppna min mun till ditt lov. Gregoriansk sång på svenska*, utgivits på Verbum Musik. Stockholm 2000.

En stimulans till reflektion över musikens teologiska och religiösa innebörd och dess relation till musiken är boken *Toccata. J.S. Bachs andliga universum: iakttagelser och betraktelser*, av Owe Wikström. Norma bokförlag. Skellefteå 2000. 159 s. För den som önskar kunskap om Bach och hans samtids religiösa och musikaliska traditioner utgör Owe Wikströms *Toccata* en fin inledning. Boken uppmärksammar behovet av att känna till Bachs teologiska världsbild som ett element i förståelsen av hans verk (Jan Hermanson, recension i Svenskt gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:1 s 164f).

Den svenska högtidsboken. En bok för alla. Humanisterna. Stockholm 2000. 710 s. har fått god ingång inte bara bland dem som betraktar sig som stående utanför de kristna sammanhangen, utan har också tagits emot med stort intresse av kristet engagerade. Sång- och musikvalet i den boken är en intressant utmaning till svenskt psalm- och sångarbete (Sven-Åke Selander, recension i Svenskt gudstjänstliv 2001:1 s 154–156).

Sett ur NORDHYMN-perspektiv var den stora händelsen 2001 publiceringen av resultat från den samnordiska undersökningen *Dejlig er jorden. Psalmens roll i nutida nordiskt kultur- och samhällsliv*. Karl-Johan Hanson, Folke Bohlin & Jørgen Straarup (red.). Åbo Akademis förlag. Åbo 2001. 395 s. I boken presenteras empiriskt grundade resultat från undersökningar om psalmers användning i Norden och hur de upplevs. Till detta läggs uppsatser med mera humanistisk och teologisk inriktning, vilket allt gör rapporten till en dimensionsrik redovisning av läget både i kyrko- och folkliv, något som bekant inte numera är riktigt samma sak (vidare recension av Per Olof Nisser i Svenskt gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:9 s 148–150).

År 2001 lade Siv Lindström Wik fram en licentiatuppsats inom ämnet psykologi i Uppsala, *Strong experiences related to music and their connection to religious experience*. (Licentiate thesis). Department of Psychology, Uppsala University. Uppsala 2001. Undersökningen har utarbetats inom ramen för ett projekt om starka musikupplevelser, som letts av professor Alf Gabrielsson vid Institutionen för psykologi vid Uppsala universitet. Projektet har alltså haft som huvudändamål att studera starka musikupplevelser och människor har fått berätta om dessa, helt spontant. 76 berättelser om religiösa upplevelser blir föremål för fördjupad undersökning; av dessa kommer 1/3 från sådana som hade ett frivillig engagemang i kyrkan. Siv Lindström Wik genomför en noggrann kategorisering av materialet och får fram flera olika sätt att uppleva religiöst genom musik, både stämningsskapande och som inspiration till att levandegöra ett religiöst budskap.

Ett försök att metodiskt studera hur relationen mellan kyrkomusik och personliga upplevelser fungerar i körsammanhang görs i Ingrid Knutssons examensarbete: *Kyrkokörens identitet och mål – en jämförande studie utifrån körsångarens perspektiv*. Examensarbete. Lund: Teologiska institutionen, 2001.

År 2001 disputerade Anders Dillmar inom ämnet musikvetenskap i Lund på avhandlingen *"Dödshugget mot vår nationella tonkonst". Hæffnertidens koralreform i historisk, etnohymnologisk och musikteologisk belysning*. Diss. Institutionen för Konst- och musikvetenskap vid Lunds universitet. Lund 2001. 558 s. Uppgiften var att klargöra de teoretiska och praktiska motiv Hæffner hade för sitt arbete och visa varför konflikterna kring koralboken blev så stora som de blev. Författaren gör en omfattande genomgång av materialet kring koralboksarbetet och redovisar utförligt resultatet av sina forskningar. Därigenom har ett stort och rikt material ställts till förfogande som utgångspunkt för vidare studier och analyser av hur text och melodi, koralrevision och folktradition, folksång och körsång kommit att förhålla sig till varandra (Sven-Åke Selander, recension i Svenskt gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:9 s 143–145).

Inom Svenska kyrkans musikråd påbörjades 1998 ett projekt om "Musiken i Svenska kyrkans församlingar". Arbetet hade stor bredd och innefattade både teoretiska överväganden och praktiska konsekvenser. Resultatet blev boken *Musiken i svenska kyrkans församlingar*. Henrik Tobin (red.). Verbum förlag, Stockholm 2001. 287 s. En viktig förutsättning för kyrkomusiken är frågan om dess identitet. Gun Palmqvist menar i sin recension att "beskriva eller definiera kyrkomusikens identitet är egentligen en omöjlig uppgift, och här framkommer inte heller någon slutgiltig sanning. Däremot förs många värdefulla resonemang kring identiteten på olika plan och från olika utgångspunkter, såväl historiska som teologiska" (Svenskt Gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:9 s 172ff).

Ett bidrag till frågan om kyrkomusik och teologi utgör årsboken *Teologi och musik*. Svenskt Gudstjänstliv, Årgång 76, Tro & Tanke 2001:1. Svenska kyrkans forskningsråd, Uppsala 2001. 169 s. I denna volym lägger Ragnar Holte augustinska och aktuella teologiska perspektiv på musik, René Kieffer skriver om "Bibeln och musiken" och Elisabet Hansson, teol. kand. i Lund, redovisar från sin undersökning om hur kyrkomusiker uppfattar kyrkomusikens roll, under rubriken "Musik – tro – teologi". Om kyrkomusiken i Svenska kyrkan". Två utomkristna perspektiv ingår: Jan Hjärpe skriver om "Islam och musik" och Tord Olsson, om "Rituell musik och islamisk mystik, det mesta i Turkiet", där särskilt sufiordnarnas musikaliska traditioner behandlas. Helle Christiansen skriver om "Musik og teologi – hvad har de med

hinanden at gøre? Om baggrunden for initiativet Forum Musik-Teologi i Danmark" och Maria Thyresson Hedin utgår från sina praktiska erfarenheter i en principiell studie av "Musik och teologi ur en kyrkomusikers synvinkel. Ett försök till kartläggning av några nutida strömningar".

2001 innebar också publicering av olika psalmböcker och psalmer. I 1986 års psalmbok föll en del psalmer bort som hade gammal tradition eller förändrades i fråga om texten. Ett urval av gamla psalmer har därför getts ut av Svenska Akademien med inledning av Gunnel Vallquist och med kommentarer av Håkan Möller (*Den gamla psalmboken: ett urval ur 1695, 1819 och 1937 års psalmböcker*. Svenska Akademien i samverkan med Atlantis. Svenska klassiker utgivna av Svenska akademien. Stockholm 2001. 421 s.)

Med den svenska psalmboken 1986 på finska avslutades ett utredningsarbete som initierades 1992 vid Svenska kyrkans ombudsmöte. Arbetet har letts av en arbetsgrupp som till sitt förfogande haft olika responsgrupper. Texterna i 1986 års psalmbok har följts med några undantag, vilket innebär att man mera anknyt till 1986 års texter än till originaltexterna (*Den svenska psalmboken på finska. Förslag av Församlingsnämndens arbetsgrupp, utsedd 1993. Motiveringar*. Svenska kyrkan, Avdelningen för kyrkolivets utveckling och Verbum förlag. Stockholm 2001. 68 s.).

I Sverige har vidare en psalmbok på lulesamiska getts ut: *Julevsáme Sálmmagirjje*. Verbum förlag. Stockholm 2002. 129 nummer.

Till 2001 hör också utgivningen av *Kyrksång*. Verbum förlag. Stockholm 2001. 368 s. "Kyrksång är en psalm- och sångbok för barn och vuxna, en efterföljare till Kyrkovisor för barn och Sånger för stora och små." Så presenteras Verbums nya sångbok. Samlingen rymmer 212 sånger samt en bönbok och är sammanställd av en arbetsgrupp bestående av Anna-Lena Josefsson, Maria Thyresson Hedin, Lars Åberg, Margareta Gramner, Gillis Simonsson och Lars-Erik Larsson. Att efterträda Kyrkovisor för barn, som kom 1960, är naturligtvis både förpliktande och ett förtroende. Det handlar både om att förvalta och att föra vidare. I Kyrkovisor för barn lyftes många berättande bibeltexter fram. I Kyrksång för man fram mycket nytt material som utgångspunkt för att sjunga texter ur Psaltaren. Barnperspektivet kommer särskilt till uttryck i Kyrksång i de många sånger där man kombinerar rörelse, rytm och refrängsång. Allt som finns i

sångboken kan barn knappast sjunga och allt kan de knappast ta till sig. Men vuxna och barn bör tillsammans kunna få ut mycket av Kyrksång. (Sven-Åke Selander, recension i Svenskt gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:9 s 154ff.)

År 2002 utgavs *En wanligh PsalmBook. Göteborgspsalmboken 1650. Faksimilutgåva av exemplaret i Bodleian Library, Oxford*. Göteborgs stiftshistoriska sällskap. Göteborg 2002. 295 s. Idégivare var Jens Lyster, som i en efterskrift tecknar bokens historia och förklarar varför den binder samman England och Göteborg. Den som möjliggjort utgivningen är, förutom anslagsgivare, professorn i kyrkohistoria i Lund, Anders Jarlert, i samarbete med Göteborgs stiftshistoriska sällskap. Genom utgivningen och efterskriften har vi fått en unik bild av ett regionalt psalmboksföretag före 1695, men också från ganska oväntat håll av hur psalmboken kunde fungera som "representativt visitkort för medlemmarna av Göteborgs stads magistrat" (Lyster a.a. s 278).

I december 2002 disputerade Anna J. Evertsson i Lund på avhandlingen "*Gå vi till paradis med sång. Psalmers funktion i begravningsgudstjänster*". Bibliotheca theologiae practicae 69. Arcus förlag. Lund 2002. 357 s. Avhandlingen bygger på ett material insamlat från präster i Sverige, som genomfört begravingar vid påsktid 1997, och ingår i ett projekt, lett av professorn i religionssociologi i Lund, Göran Gustafsson: "Begravnings seder – studier av sociala skillnader efter döden". I detta material finns psalmer angivna för de begravningsgudstjänster som rapporterats och Anna J Evertsson redovisar utförligt vilka psalmer som använts och genomför en grundlig *innehållsanalys av strategiskt valda texter* bland dessa psalmer. Genom att därtill anlägga ett *funktionellt* perspektiv görs inte bara detaljerade innehållsanalyser, utan psalmerna sätts också in i sitt funktionella sammanhang som delar av begravningsgudstjänsten som helhet. Därmed får analyserna en fördjupad innebörd och möjligheterna att belysa det hymnologiska sammanhanget vidgas på ett sätt som inte förekommit i den hymnologiska forskningen i Sverige tidigare.

"Psalmsången i kyrkan har blivit allt svagare. Förrådet av psalmkunskap har drastiskt minskat bland vanligt folk. Men på Skansen har man sjungit tillsammans i åtskilliga årtionden. Svåra sånger och sånger som går högt. Så svenska folket kan sjunga. Varför är sången så tveksam i kyrkan? Detta trots att vi vet att det är psalmen som stannar i människors minnen och medvetande efter ett kyrkobesök". Dessa frågor ställs i *Sjung*

kyrka, sjung. Reibjörn Carlshamre, Anna Skagersten Per Harling. Redaktör: Ragnar Håkansson. Verbum förlag. Stockholm 2002. 244 s. I boken möter både principiella och praktiska infallsvinklar på hur man kan aktivera sången, för "gudstjänsten i kyrkan behöver psalmsången och psalmsången måste vitaliseras" konstaterar man i sin presentation.

1994 utgavs *Psalmer i 90-talet* i Sverige som en följd av att kyrkomötet beslutat att rekommendera en fortgående produktion av psalm och sång. Nu arbetar en ny grupp i samverkan mellan Kyrkokansliet i Uppsala och Verbum förlag på ett nytt psalmbäfte, som skall fortsätta utvecklingen av psalm och sång inom Svenska kyrkan.

Svenska hymnologer är representerade i den internationella organisationen *Internationale Arbeitsgemeinschaft für Hymnologie*. Vid organisationens konferens i Ljubljana i Slovenien sommaren 2001 medverkade Sven-Åke Selander och Anna J Evertsson med föreläsning och rapport. I Lund samlar *koralseminariet* vid musikvetenskapliga institutionen under ledning av Folke Bohlin forskare och kyrkomusikutövare inte bara från Sverige till kontinuerliga seminarier.

En stor utmaning för NORDHYMN är att vi under 2002 beviljades medel för ett nätverk, som skall studera Luthers psalmer i de nordiska folkens liv. Projektet, som till sin organisatoriska struktur liknar det tidigare internordiska "Dejlig er jorden..."-projektet och det likaså internordiska projektet om predikan inom ramen för Nordiska Ministerrådets projekt om "Norden och Europa", där nordisk påskpredikan studerades i ett komparativt perspektiv och där psalmmaterial från Finland och Grönland också finns med, är nu uppgiften att följa Luthers psalmer in i den nordiska folkkyrkligheten, forska kring hur dessa traderats och hur de kan ha påverkat annan psalmdiktning. En illustration till vikten av att denna forskning kommer till stånd kan vara ett påpekande som Per Olof Nisser gör i en recension av den numera tryckta utgåvan av Antje Jackeléns *Tidsinställningar. Tiden i naturvetenskap och teologi*. Arcus förlag. Lund 2000. 205 s, och som omnämns i en tidigare rapport om hymnologisk forskning i Sverige. Nisser visar i sin recension att ett citat från Luthers: "Gelobet seist du, Jesus Christ: Das ewig Licht geht da herein, /gibt die Welt ein' neuen Schein; / es leucht' wohl mitten in der Nacht / und uns des Lichtes Kinder macht. / Kyrieleis" har som sin poäng "att mörkret, natten, fortfarande råder, fast ljuset kommit – redan nu och ännu inte. Den

svenska nyöversättningen skildrar emellertid en ljusets seger över mörkret: 'ett evigt ljus bland oss har grytt [...] det lyser klart där mörkret var [...] Ära vare Gud' ", vilket innebär "en förskjutning [...] från en dynamisk växelverkan mellan ljus och mörker, tid och evighet, till en nästan triumfatorisk text om ljusets seger och dominans [...]" (Nisser i Svenskt Gudstjänstliv, Tro & Tanke 2001:9 s 152). Projektet är treårigt och skapar en organiserad plattform för fortsatt nordiskt samarbete kring hymnologin.

IRENE BERGHEIM

SALMETONER I FOLKETRADISJONEN
Analyse av ei samling salmetoner etter Knut D. Stafset

Studier omkring norsk koralhistorie har inspirert meg til å se nærmere på det rikholdige utvalg av såkalte norske religiøse folketoner. Til tross for stor interesse for og innsamling av slike melodier i Norge på midten av 1800-tallet, var det først i koralboka fra 1926 (*Koralbok for den norske kirke*) at noen av dem kom med som offisielle salmemelodier. I vår nåværende salmebok (*Norsk salmebok*, 1985) har vi et 50-talls melodier som er betegna som norske folketoner.

På Seljord-konferansen presenterte jeg min undersøkelse av en enhetlig samling av folketoner fra ett geografisk område: Knut Didriksen Stafsets samling av 80 gamle salmetoner fra bygdene Skodje og Vatne på Sunnmøre (noen mil nord-øst for Ålesund). Knut D. Stafset (1836-1916) skrev ned melodiene helt på begynnelsen av 1900-tallet, og han skriver i forordet til salmesamlingen: "Jeg var altsaa den sidste som brugte gamletonerne i disse kirker, saaledes som jeg havde lært dem av min fader. Det var altsaa i aarene 1850-1862" (Aarset/Flem 1991:30). Som 4. generasjon av klokkere i sin familie representerer Stafset en meloditradisjon som kan gå helt tilbake til midten av 1700-tallet.

Stafset-salmene er interessante fra flere synsvinkler. Samlinga er et eksempel på en menighets salmeutvalg for hele kirkeåret, og den sier noe om hvilke salmebøker som var offisielt i bruk. Dette var menigheter som ikke fikk orgler i kirkene før et stykke ut på 1900-tallet, og de valgte – til tross for flere tilbud om nyere salmebøker – å beholde Kingos salmebok helt fram til 1870-åra da den første norske salmeboka kom (*Landstads kirkesalmebok*, 1869). Salme-samlinga gir informasjon om *hvilke* melodier som ble brukt, og *hvordan* disse menighetene tradisjonelt utførte melodiene. Etter Stafsets egne uttalelser ble ikke den gamle sangstilen brukt lenger på begynnelsen av 1900-tallet, og det var en av grunnene til at Stafset var så ivrig etter å få melodiene nedtegna. De 80 salmetonene ble tilgjengelige for allmennheten da de ble trykt i faksimile i boka *Minder fra forfædrene* (Aarset/Flem 1981).

Vi regner med at de fleste norske religiøse folketonene har et utgangspunkt i tradisjonelle koralmelodier fra skriftlige trykte kilder, og min undersøkelse går ut på å registrere og systematisere noe ved disse relasjonene. Hensikten har vært å vise til mulige opphavsmelodier til salmetonene fra Skodje/Vatne, peke på likheter og forskjeller mellom kildene, samt å beskrive de karakteristiske trekkene ved folketonene fra dette distriktet.

Som ved de fleste transkripsjoner av muntlig overlevert materiale, kan man også ved Stafset-salmene stille seg kritisk til notebildet. En transkripsjon kan aldri gjengi alt ved et lydforløp, og den vil alltid være en sekundærkilde. Det har ikke lyktes meg å finne lydopptak av tradisjonsbærere til noen av salmetonene. Sammenliknet med en del andre nedtegnelser av norske religiøse folketoner, viser Stafset-tonene et forholdsvis enkelt notebilde med mye trinnvis bevegelse og rytmisk veksling mellom fjerdedelsnoter og parvise åttendedelsnoter eller trioler. Stilen varierer fra nesten syllabisk til svært melismatisk, men halvhøye intervaller, som ellers er et særtrekk ved norsk (og skandinavisk) folkemusikk, er ikke notert. Om sangen i Skodje/Vatne virkelig var så "enkel", ikke minst rytmisk, eller om det skyldes en noe ufullkommen eller forenkla notasjon, er det vanskelig å få svar på. At notene er skrevet for fiolin (som var Stafsets instrument), skulle ikke være til hinder for nøyaktig notasjon. Mistanken om at Stafset skulle ha hatt problemer med en mer detaljert gjengivelse av musikken, blir også tilbakevist når vi ser på hans nedskriving av feleslåtter. Der er både intrikate rytmer og andre musikalske detaljer notert.

Stafset-salmene faller i to kategorier. 1: Salmetoner fra Kingos Graduale (1699) og Kingos salmebok (utgaver fra 1770-tallet), 65 salmetoner. 2: Salmetoner fra andre kilder, 15 salmetoner. Tekstlig finner vi alle disse 15 salmene i Pontoppidans salmebok (1740) og Breitendichs koralbok (1764), men for å finne melodireferanser til Stafset-salmene, har jeg måttet gå til flere kilder.

Resultatet av undersøkelsen viser at de fleste Stafset-tonene har paralleller i offisielle trykte melodikilder. De få melodiene jeg ikke har referansemelodier til, regner jeg med finnes i kilder jeg ikke har hatt tilgang til. Graden av forskjeller mellom Stafset-tonene og referansemelodiene i de trykte kildene varierer sterkt, fra nesten identiske melodier til nærmest helt ugjenkjennelige. I

tillegg til registrering av åpenbare melodiske likheter, er melodiene under analysen undersøkt i forhold til følgende kriterier:

- 1) Sluttonene i melodiens ulike fraser. Frasesluttonene kan betraktes som viktige hjørnesteiner i helhetsopplevelsen av det musikalske forløpet – et slags stillas som melodien er støttet til.
- 2) De enkelte frasenes melodiske hovedforløp. Med hovedforløp sikter jeg til om frasen i sin melodiske hovedretning beveger seg oppover, nedover, i bue osv. To melodifraser kan ha samme hovedforløp (bevegelsesretning), men ulik utforming av dette forløpet.
- 3) "Skjult melodi". Med det mener jeg at sentrale meloditoner fra én kilde kan ligge skjult i en annen – ofte sterkt forsiret – utgave av melodien.

Stafset-tonen til Kingo-salmen *Hvor stor er dog den glede* (KDS 33) er eksempel på en melodi som har klare likhetstrekk med Kingo-melodien (til teksten *Jeg vil mig Herren love*), selv om vi ikke umiddelbart opplever det som "samme melodi". Samtlige frasesluttoner er like, og der er mye likt i frasenes melodiske hovedforløp. Stafset-tonen er representativ for de middels melismatiske melodiene i samlinga, og den rytmiske vekslingen mellom fjerdedeler og to-tone-melismer er karakteristisk for Stafset-tonene. Det finnes mange varianter av denne melodien i vår folketradisjon, og en meget kjent variant i Norge er folketonen til *Med Jesus vil eg fara* som vi har hatt i våre koralbøker siden 1926 (NOS 418).

Den gamle gloria-salmen, *Alleneste Gud i himmerig* (KDS 2), er av de mer melismatiske i samlinga, og særlig begynnelsen og slutten på melodien oppleves som svært ulik varianten hos Kingo. Men ser vi nærmere etter, finner vi igjen hovedtonene i Kingo-melodien i det melismatiske forløpet i frase 1 og 7 hos Stafset. De "skjulte" tonene er ringet inn i noteeksemplet. Et annet typisk Stafset-trekk er den gjennomførte 2-delte takten. Den gamle 3-delte takt med sin karakteristiske haltende rytme som vi finner i mange av salmene hos Thomissøn og Kingo, er alltid hos Stafset forlatt til fordel for en fri tekstdeklamasjon i en mer eller mindre rik melismatisk stil i 2-delt takt.

Den gamle salmen fra 1500-tallet, *Hvad kan os komme til for nød* (KDS 9), er også av de rikt melismatiske i samlinga, og avviket fra referansemelodiene hos Kingo og Thomissøn er størst i

midtdelen (frase 5-6). Midt i frase 6 beveger Stafset-melodien seg opp en kvint (fra enstrøken G til tostrøken D) der referansemelodiene beveger seg i motsatt retning. En plutselig oppadgående bevegelse som hever melodien til et høyere leie, er et typisk trekk ved mange av Stafset-tonene, og ofte kan de holde seg i det høge leie i lengre partier der f.eks. Kingo-melodien har et lavt leie. Luther-salmen, *Vor Gud han er saa fast en borg* (KDS 56), har flere eksempler på slik kontrasterende melodibevegelse i forhold til referansemelodien hos Kingo, spesielt i slutten av hovedfrasene. I begynnelsen av B-delen (frase 5-6) ligger Stafset-tonen jevnt over i et høyt leie, og frasesluttonene i de to melodiene danner samklanger på rene intervaller som oktav, kvint og prim. Dette kan peke i retning av at Stafset-tonene kan inneholde brokker av middelalderlig tostemmig sang.

Det finnes også Stafset-toner som i det hele tatt ikke synes å være i slekt med melodier fra Kingo eller andre kilder, og også i forbindelse med disse melodiene kan teorien om tidlig tostemmig sangpraksis, såkalt diskantsang, muligens være en forklaring. Denne teorien er nevnt av folkemusikforskere allerede på 1950-tallet (Erik Eggen) og 1970-tallet (Øystein Gaukstad). Forklaringsmodellen går ut på at presten eller klokkeren, som skulle lære melodien til menigheten, kan ha blanda sammen den originale koralmelodien med deler av diskantstemmen, som gjerne beveget seg parallelt med eller i motbevegelse til denne. Hukommelsessvikt, sammenblanding og egen skapende evne kunne slik gi opphavet til en ny melodivariant – en ny melodi – som festnet seg i menigheten.

Som eksempel på denne teorien har jeg satt opp to av Stafset-tonene i tostemmig utgave sammen med referansemelodier fra Kingo. Ettersom de to melodiene i første eksempel (*Kom hedningers frelser sand*, KDS 53) har ulikt tonekjønn, blir sammenstillingen vanskelig. Men med forbehold om F/Fiss, H/B og E/Ess viser oppsettet en del trekk som kan være forenlig med gammel diskantsang som vi vet det ble undervist i ved latinskolene i Norge. I det andre eksemplet (*Ak Herre from, hvor stor og grum*, KDS 54) ser vi at alle fraseavslutninger (markert med fermate) bortsett fra den første danner rene intervaller (kvint, oktav og kvart), og frase 2 har ei rekke med parallelle kvinter. I begge eksemplene ligger Stafset-tonen i et høyere leie enn referansemelodien.

I de 80 salmetonene etter Knut D. Stafset finner vi en del motiver eller formler som går igjen i mange av melodiene, og som gir oss en opplevelse av at salmetonene likner på hverandre. Vi finner også eksempler på hele fraser som er identiske i flere salmer. Det er spesielt i melodiavslutninger vi finner disse formlene, og en av de vanligste er en oppadgående og nedadgående melodisk treklang, helst molltreklang, gjerne i et melismatisk melodiforløp. Vi ser eksempel på dette i avslutningsfrasen i Stafset-tonen til salmen *Hvor stor er dog den glede* (KDS 33). Melodiske treklanger er i seg selv intet originalt motiv for denne tonesamlingen, men når det brukes så gjennomført i så mange salmer, oppfattes det som et karaktertrekk.

Når man i musikkanalytisk arbeid bruker uttrykket "varianter" og snakker om at melodier "avviker fra" koraltradisjonen, kan det gi inntrykk av at folketonene kvalitativt befinner seg på et lavere nivå enn de trykte koralene. Det er ikke meningen å skape et slikt inntrykk. En meget spennende skaperprosess har funnet sted ved utformingen av salmetonene i folketradisjonen, en prosess vi ikke har full innsikt i. Knut D. Stafset står i en særstilling blant nedskrivere av gamle melodier. Han var både tradisjonsbærer, innsamler og nedskriver, og han har sørga for å bevare en kirkeårssyklus av tradisjonelle salmetoner for etterslekten. Styrken i Stafsets transkripsjoner ligger i hans personlige nærhet til stoffet, mens svakheten ligger i hans manglende noteerfaring. For mange andre folketoneinnsamlere med musikkteoretisk og vitenskapelig bakgrunn kan problemet være det motsatte. De musikalske minner fra tidligere tider som vi får del i gjennom transkripsjonene, vitner om en mangfoldig skapertrang, musikalsk og estetisk formsans, og dyp religiøs innlevelse.

Jeg lar denne korte presentasjonen avslutte med en salmetone som jeg ikke har funnet noen referansemelodi til i trykte kilder. Brorson-salmen *Jeg gaar i fare hvor jeg gaar* ble mye sunget, og den finnes i svært mange melodiske varianter i folketradisjonen. Den melodien Stafset har skrevet ned har mye til felles med andre folketoner fra Sunnmøre til samme tekst eller til *Se solens skønne lys og prakt*.

KDS 33 Hvor stor er dog den glede

KDS 33

KG 101 / 68 (transp.)

Hvor stor er dog den glæde at man med Je-sum maa
i Her-rens tem-pel træ-de og i hans for-gaard staa;

Jeg vil mig Her-ren lof-ve / Som alle mine Synder bær /
og Tro og ald for-mi-e / Til hannem mit Hierte staar /

den lyst, den ro, den æ-re kan al-drig si-ges ud naar
Hans Navn vil Jeg der skrif-ve / Og bære det til min Død / Hand

Sje-len den maa væ-re sin frel-sers kir-ke-brud.
kand min Sorrow for-drif-ve / Og stille mig fra ald Nød.

KDS 38 Jeg gaar i fare hvor jeg gaar Kopi av Knut D. Stafsets håndskrift:

38. *Jeg gaar i fare hvor jeg gaar*

Jeg gaar i fa-re hvor jeg gaar, min sjæl skal al-tid løn-ke, hans sjæl-ke hil-vet-brønd mig led for vil-de
al Solen al-le-veg-ge, al-le-ve, i hoi-en med sin løn-ke;

Kan, naar jeg i haad min skad-ge staa, jeg gaar i fa-re hvor jeg gaar.

KDS 2 Alleneste Gud i himmerig

KDS 2

KG 10
(transp.)

Al- le- nes- te Gud i him- me- rig væ- re lov og pris for al sin
der han ha- ver gjort i jor- de- rig i dis- se samme naa- de- li- ge

Al- lee- nis- te Gud i Him- me- rig væ- re Lof og Priis for ald sin
Der hand haf- ver gjort i Jor- de- rig I disse sam- me Naa- de- li- ge

naa- de, paa jor- den er kom- men stor glæ- de og fred, men- nes- ke- ne
da- ge.

Naa- de Paa Jor- den er kommen stor Glæde og Fred / Uen- nis- ke- ne
Da- ge.

maa vel glæ- des ved Guds yn- dest og go- de vil- je.
maa vel glæ- des ved Guds Yn- dist og go- de Vil- li- e.

KDS 9 Hvad kan os komme til for nød

KDS 9 Hvad kan os komme til for nød, mens Her-ren selv os fø-der;
og spi-ser os med him-mel-brød og til god fø-de le-der;

KG 145 Hvad kand os kom-me til for nød/men Her-ren selv os fø-der/
Og spi-ser os med Hi-mels Brød/og til god fø-de le-der.

Tho 215
(transp.) Hvad kand oss kom-me til for nød/men Her-ren selff oss fø-der/
Oc spi-ser oss med himmels brød/oc til god fø-de le-der/

Vor siel og-saa ve-der-kræ-ger han, og læd-sker med det sø-de vand, som

Vor Siel og-saa ve-der-kræ-ger hand/Og læd-sker med det sø-de Vand/som

Vor Siel oc-saa veder-kræ-ger hand/ oc læs-ker med det sø-de vand/som

er den hel-lig-aands ga-ve

er dend hellig Aands Naa-de

er den hellig Aands naa-de

KDS 56 Vor Gud han er saa fast en borg
/ Den idræt Gud er takkelig

KDS 56

Den i- dret Gud er tak-ke- lig, som grund i or- det ha- ver,
 her du da Je- sus lo- vet mig, din aand med ri- ge ga- ver,

KG 131
 (transp.)

Vor Gud hand er saa fast en Borg / Hand er vor Skjold og Ver-ri-ge /
 Hand hæl- per os af Nød og Sorg / Der os vil her be- sne- re- se.

Tho 217v
 (transp.)

Vor Gud hand er saa fast en borg / hand er vor skjold og ve- rie /
 Hand hæl- per oss af nød og sorg / der oss vil her be- sne- rie /

da kom-mer jeg til dig giv det du lo- vet mig med sandheds vi- se

Diev- len vor gamle fi- en- de Vil os of-fer- vin- de Stor Magt og Ar- ge-

Dieff- ue- len vor gam- le fiend / vil oss offuervinde / stor mact og arge-

mund som tall af hjer- tens grund og ei i løgn er fun- den.

list Bru-ger hand i- mod os vist Paa Jorden er ey hans li- ge.

list / bru- ger hand mod oss vist paa Jorden er ey hans li- ge

KDS 53 Kom hedningers frelser sand

KDS 53
(transp.)
KG 48

Kom hed-ning-ers frel-ser sand, en jom-fru-es barn u- den mand,
det al ver-den un-dre maa Gud den fød-sel skik-ke-d saa.

KDS 54 Ak Herre from, hvor stor og grum

KDS 54
KG 181

Ak Her-re from hvor stor og grum er mi-ne be-gang-ne syn-der,
ei no-gen mand mig hjel-pe kan i den-ne ver-den jeg fin-der.

Forkortinger:

KG	Kingos Graduale (henvisning til sidetall)
KDS	Knut D. Stafsets melodier (nummerert av Stafset)
NOS	Norsk salmebok (1985)

Litteratur:

Bergheim, Irene: *Salmetoner i folketradisjonen. Analyse av ei samling folketoner etter Knut D. Stafset*. Musikkvitenskapelig institutt, NTNU, Trondheim 2002
ISBN 82-92267-05-0

Eggen, Erik: "Restar av millomalderleg diskantsong i norderlandsk folkesong i våre dagar". Norsk musikkgranskning, 1950, s. 85-96

Gaukstad, Øystein: *Toner fra Valdres / Valdrestoner*. Valdres bygdeboks forlag, Leira i Valdres 1973.

Aarset, Terje og Flem, Erling (red): *Minder fra forfædrene. Knut Didriksen Stafset, Slåttar og salmetonar frå Skodje og Vatne*. Volda 1991. ISBN 82-992077-0-3

YNGVAR NIELSEN

Norsk vekkelsessang i det 19. århundre

Emneformuleringen er omfattende og pretentiøs og det er nødvendig å presisere at jeg ikke legger mer inn i den enn at den angir rammen rundt det jeg har arbeidet med. En dybdeboring ville kreve fulltids-engasjement. Mitt tidsforbruk har vært kortere permisjoner og noe av min fritid.

HVORFOR dette emnet?

Interessen ble vekket i 1975. Jeg skiftet da menighet, og oppdaget at menighetene, som ligger bare 4 mil fra hverandre, hadde helt forskjellige sangtradisjoner. Salmebok og forsamlings-sangbok var felles, men sanger som var velkjente på det ene sted kunne være helt ukjente det andre.

Jeg fikk en anelse om at forskjellen hadde sin bakgrunn i menighetenes vekkelseshistorie og forkynnelestradisjoner, og stilte meg spørsmålet: var det slik i den lille målestokk, hva kan da en undersøkelse av sangtradisjonene over en lenger periode i historien fortelle om den aktuelle tid? Det ble naturlig å rette oppmerksomheten mot 1800-tallet, det var vekkelsestider, fromhetslivet ble stadig mer individorientert, og de store organisasjonene vokste fram både innenfor det sekulære samfunnslivet og i kirken.

Kirkosalmebøkene har fått mye oppmerksomhet av historikerne. Mange av de store salmedikterne har fått sine monografier, men de mange sangbøkene som sprang ut av lekfolkets behov og miljø er svært lite bearbeidet. Verket "Kristen sang og musikk" gir mye oversiktskunnskap, men en systematisk gjennomgang av innholdet i bøkene mangler ennå. Gunnar Harald Heiene skrev i 1976 en spesialavhandling i kirkehistorie ved MF med tittelen "Vekkelsens sanger. En historisk og teologisk undersøkelse av kristelige sanbøker i Norge i perioden 1860-1880". Han tar for seg 29 bøker fra denne 20-årsperioden, men konsentrerer oppmerksomheten omkring en sammenlikning mellom Oftedals Basunrøst og Harpetoner 1870 og Sankey's Samling av aandelige Sange 1876.

HVORDAN skulle så saken gripes an? (Metoden)

Oversikt over materialet.

For å få oversikt over hvilke sangbøker som fantes hadde jeg kontakt med samtlige folkebibliotek og relevante fagbibliotek, brukte "Norsk Bokfortegnelse" i 1814 ff sammen med litteratur som "Norvegia Sacra", 1928 og 1929, verket "Kristen sang og musikk" I-II 1962/1965 og almen kirkehistorie. I tillegg til korte besøk til UB-Bergen, univ.bibl. i Lund og Det kongelige Bibliotek i København hadde jeg også personlige samtaler med Sigurd Lunde og Lars Aanestad. (NB! Sistnevntes store samling av sangbøker er nå gjort tilgjengelig for lesesalsbruk på Fjellhaug skoler, Oslo).

I første omgang ble resultatet en samling på ca. 600 titler. I denne fasen tok jeg med alle bøker som representerte åndelig sang i perioden. Senere er antallet steget til 662 (se vedl. 3) og jeg har fordelt titlene på i alt 8 kategorier, hvorav gruppen "Sangbøker til bruk i forsamlinger, husmøter, husandakt etc." utgjør 338 stk. Det er mitt ønske at hele samlingen kan gjøres tilgjengelig i form av en bibliografi.

Utvalg av underlagsmaterialet.

Blant de mer enn 300 aktuelle titlene ble 21 bøker valgt ut til undersøkelsen. I litteraturen som omhandler kristenlivet på 1800-tallet nevnes noen sangbøker hyppigere enn andre, og det var naturlig å se på disse som representanter for sin tid. Bøker med store opplagstall måtte også forventes å ha hatt betydning. For øvrig må det sies at jeg ved utvelgelsen har støttet meg mye på Lars Aanestads artikler i verket Kristen Sang og Musik. "Som hymnolog og kjenner av den kristne sangskatten er han en av vårt lands fremste". (Sigurd Lunde, 1965).

Fra inngangen til århundret valgte jeg salme- og andaktsboka "Besværede Søs-Mænds søde Siele-Roe --- osv." - populært kalt "Sjymain", utgitt av Johan Hansen Heitmann fra Helgeland. Den kom første gang i 1746, men det 16. opplag ble utgitt i Stavanger i 1876! Boka trekker linjene fra ortodoksi og pietisme inn i 1800-tallet, og danner en interessant bakgrunn for det som senere kom til å skje på sangfronten.

I en undersøkelse av dette slaget på norsk mark er det en selvfølge at Hans Nielsen Hauge's bøker er med. Han ga i 1799 ut et utvalg av salmer, "De sande Christnes udvalgte Psalmebog", og han valgte ut fra sitt subjektive skjønn "de salmer som jeg syntes best om": I 1815 kom så Religieuse Sange, hvor han selv sto for 18 av de 56 sangene i boka. Jeg har hatt

tilgang til 1 821-utgaven, som med tillegg hadde 70 nr., hvorav 20 av Hauge selv. (Kilde Seierstad, KSM I sp. 870) Det er naturlig å vurdere disse bøkene som uttrykk for Hauges kristendomsforståelse på linje med hans øvrige skrifter.

Haugianerne er naturlig nok sterkt representert i første halvdel av århundret, men hermhutenes sanbgok Harpen fra 1829 ble mye brukt også utenfor brødrevennenes krets hele århundret igjennom.

I den siste halvdel av århundret blir den svenske påvirkning stadig klarere, og vi møter stadig oftere innslag av reformert art, med bakgrunn i amerikansk kirkeliv. Et par av de klareste eksempler på dette er vel Sankey/Heedes "Zions Harpe" fra 1870 og Fredrik Fransons "Evangelii Basun" fra 1883.

Innholdsbestemmelse.

Oppgaven var å finne en metode som kunne gjøre det mulig å sammenlikne innholdet i mange sangbøker som kom ut over et langt tidsrom. De sprang ut av forskjellige åndelige miljø, og en måtte regne med at språkbruken kunne endre seg gjennom et helt hundreår. I den litteratur jeg hadde tilgjengelig i 1977 møtte jeg flere ganger uttrykket "kvantitativ semantikk", ikke minst i Karin Dovrings arbeide "Striden kring Sions Sanger och närstående sångsamlingar" fra 1951. En artikkel i Hymnologiske Meddelelser 1972 "Psalm och språklig databehandling" av Gøran Gällerstam styrket tanken på at frekvensundersøkelser kunne være en vei å gå. Men det poetiske språk er lite egnet som underlag for en sammenliknende ordliste, så i stedet for å lete etter enkeltord satset jeg på å lete etter enkelttema. Jeg utarbeidet derfor en liste på 13 hovedpunkter med tilsammen 51 undertema som jeg ville se etter. (Vedlegg 1).

Faren for subjektive tolkninger er utvilsomt til stede ved en slik framgangsmåte, men den mer tradisjonelle metoden, hvor ord og begreper sammenliknes i en gjennomgående drøfting er jo heller ikke uten denne risikofaktoren. Til forsvar for den mer statistikkbaserte metoden vil jeg også nevne at gjennomlesningen av sangene skjedde innenfor et avgrenset tidsrom. Min oppfatning av innholdet i de forskjellige ord og uttrykk skulle dermed være ensartet gjennom hele arbeidet. Hver registrering er dokumentert i underlagsmaterialet, og kan dermed også vurderes av andre.

21 bøker ble altså undersøkt. Ideelt sett skulle alle sanger og strofer i hver bok vært gjennomgått, men 3 måneder er kort tid, og jeg måtte derfor gjøre et statistisk utvalg. (Nr. 1-3-5-7 osv., evt. 1-9-18 osv. avhengig av antall nummer i boka). Hver gang et tema forekom

ble sang nr. og vers notert. Til slutt ble alle funn summert, og hvert tema ble målt i % av det totale antall funn i boka. Dette gir et bilde av hvor vesentlig dette emne er innenfor den enkelte bok, vi får fram bokas "profil". Men samtidig blir det på denne måten også mulig å følge hvordan det enkelte tema er vektlagt i sangbøkene århundret igjennom.

Generell kunnskap om forkynnelsen og sanglitteraturen fra 1800-tallet danner et bakteppe for å vurdere hvorvidt metoden som er brukt kan sies å være sakssvarende. Mitt inntrykk er at det er tilstrekkelig samsvar til å hevde at metoden fungerer, samtidig som den gir en del interessante perspektiver.

I de 21 bøkene var det til sammen 3820 sanger, hvorav 603 ble gjennomgått med 9290 enkeltregistreringer.

HVA ble så funnet?

Statistikk må som kjent brukes med forsiktighet. Det kan derfor være på sin plass å referere en liten selvironisk passasje fra boka "Press, radio, TV" av Hadenius/Weibull:

"Massmediaforskaren forskade fram att av massmedia tyckte högertidningar mest för högern medan vänstersynpunkter framfördes oftast av vänstertidningar, vilket blev klarlagt medelst siffror och ståtliga kurvor i tabell på tabell. Allas vår tanke om saken, som endast var grundad på lös förmodan, har därmed förvandlats till vetenskapligt vetande".

Som tidligere nevnt ble 51 tema registrert, men tidsrammen for denne presentasjonen tillater bare å gi eksempler. Jeg tar derfor utgangspunkt i noen få hovedgrupper, vel vitende om at det innenfor hver gruppe er enkelttema som kunne belyse sangbøkene på en mer nyansert måte enn det som legges fram her.

Boka "Sjymain" av Heitmann fra Helgeland, med røtter tilbake til ortodoksi og pietisme er i vesentlig sterkere grad enn de øvrige sangbøkene preget av første trosartikkel. 25,9 % av innholdet dreier seg om Gud Fader, Skaperen, mens 6,3 % omhandler Jesus, og 3,5 Den Hellige Ånd. Målgruppen var mannfolk som kjente havet både i storm og stille, og som ba sitt Fader vår med dypt alvor. "Gi oss i dag vårt daglige brød" var en bønn på liv og død! Ikke da så underlig at Skaperen sto sentralt i bevisstheten.

Det er ingen nyhet at haugianerne var opptatt av det kristne liv, men at tallmaterialet skulle vise en så stor forskjell på interessen for det kristne livet sammenliknet med Jesu frelsesverk var oppsiktsvekkende. I Hauges samleverk "De sande Christnes Udvalgte Psalmebog" fra 1799 får frelsesverket 5% oppmerksomhet, mens kristenlivet får 14,5 %. Enda større blir forskjellen når vi ser på Hauges "Religieuse Sange". Jeg har som tidligere

nevnt arbeidet med 1821-utgaven. Her er tallene henholdsvis 1,6% og 23,2%. Når en ser slike tall kan det være grunn til å gi den danske teologen Hans Hejselbjerg Paulsen rett når han i en artikkel i Kirkehistoriske Samlinger 1973 etterlyser et helt kapittel i Andreas Aarflots avhandling om Huges kristendomsforståelse, "Tro og lydighet" 1969. I kapitlet om Frelsens grunn (forsoningen) (s. 284f) hevder Aarflot i en fotnote at "En inngående analyse av Huges salmeutvalg hører ikke hjemme i denne sammenheng". En slik analyse burde vært gjort, mener Hejselbjerg Paulsen, og gir selv et grundig bidrag til å nyansere bildet av forholdet mellom lov og evangelium i Hauge's forkynnelse.

Den samme ubalanse viser seg hos alle haugianerne som er representert i undersøkelsen, med unntak av Berthe Canutte Aarflot. Hennes bok, "Troens Frugt" fra 1835 er sterkt opptatt av det enkelte menneskes tilegnelse av frelsen. Noe summarisk kan en si at hun synger dobbelt så mye om frelestilegnelsen og halvparten så mye om det kristne liv sammenliknet med de øvrige haugianerne i materialet.

Men i bøkene med reformert bakgrunn, som kom i annen halvdel av århundret, opptrer den ovennevnte haugianske ubalansen med motsatt fortegn. Det kristne liv synes klart nedprioritert til fordel for frelsesverket, og enda sterkere utslag ser vi når vi sammenlikner med temaet frelestilegnelsen. Dette tema er jo sterkt subjektivt orientert, og det er temakretsen "Jeg, Jesus og himmelen" som står i fokus i denne perioden. (S. Lunde: "Husk at de fleste sangene ender i himmelen!").

Klart nedprioritert er emner som nådemidlene, (når de nevnes dreier det seg gjerne om Ordets nådemiddel), kirke/menighet og misjon, som er uten registreringer i 9 av 21 bøker! (Men i 19 titler, utgitt i Norge, er misjonen nevnt enten i hovedtittel eller i undertittel).

VEIEN VIDERE

I første omgang arbeider jeg med bibliografien, som vil inneholde også katalogreferanser for svært mange av bøkene. I tilknytning til bibliografien er det også utarbeidet register over samtlige titler og forfattere/utgivere.

Jeg har skaffet meg en rask, skissemessig oversikt - men det meste er fortsatt upløyd mark med mange spørsmål:

Kan det gjennom hundreåret påvises endringer i forståelsen av sentrale ord og begreper? Er der noen sammenheng mellom demokratiseringsprosessen i samfunnet og den økende subjektiviteten i sanglitteraturen? Hvem sang hva i Norge): Forholdet mellom geografi og teologi. Forholdet mellom tekster og anvendte folketoner skulle jeg også gjerne

vite mer om. Hva ville en studie av Hauges forkynnelse vise dersom salmebøkene hans fullt ut ble regnet med som underlagsmateriale? De offisielle salmebøkene var kanskje de mest brukte andaktsbøkene på denne tiden - hvordan skal vi se på denne åndelige hovedstrømmen sammenholdt med det liv som ytret seg gjennom vekkelser og som satte frukt i den folkelige, åndelige sangen?

Så selvom det står i Forkynneren, kap. 12 at "Det er ingen ende på de bøker som skrives. Mye gransking gjør kroppen trett" - så er det visst ennå mange bøker som bør skrives!

Vedlegg 1.

Hovedpunkter og undertema

brukt ved registreringen av innholdet i 21 sangbøker fra perioden.

ANTROPOLOGIEN

Mennesket som Guds skapning

Mennesket som synder, kjødet, den gamle Adam

Menneskets vilje og valg (Velg!)

Menneskets følelser og stemninger

Menneskets dyder

VERDEN

Guds skaperverk

Guds motstander, verden som ligger i det mørke

Jammerdalen, "kors og trengsel!"

DJEVELEN

Guds fiende

Forføreren, menneskets fiende

Synden som makt, fenomen

GUD

Skaperen, den allmektige og allvitende

Den hellige, dommeren, Guds vrede

Den kjærlige oppholder og far, Guds omsorg

Guds krav og vilje, Loven

Guds nåde og kjærlighet, Evangeliet

JESUS

Bror, venn, trøster, hyrde, hjelper

Frelser, forsoner, Guds lam, stedfortrederen

Forbildet, Jesu spor, etterfølgelsen

Brudgommen

Den opphøyede og himmelfarne Herre, Kyrios, Kongen

FRELSESVERKET

Jesu liv, inkarnasjonen

Jesu død, blodet

Jesus oppstandelse og himmelfart

DEN HELLIGE ÅND

Person i guddommen, helliggjørelsens drivkraft

Troens skaper og oppholder

FRELSESTILEGNELSEN

Innbydelse og kall (kom!)

Syndserkjennelse (min synd)

Omvendelse, bot, bedring

Rettfærdiggjørelse, gjenfødelse, frelse, syndenes forlatelse

DET KRISTNE LIV

Tvil, anfektelse

Helliggjørelse, vandringen, troens kamp

Tjenesten

Pilgrimsmotivet

NÅDEMIDLENE

Ordet

Dåpen

Nattverden

KIRKE/MENIGHET

Kristi legeme, den universelle kirke

Venneflokken

Menigheten som Kristi brud

Vi-sanger

Individet som Kristi brud

Jeg-du-sanger)

MISJON

Hedningenes adgang til Gud

Misjon som tjeneste

Kristus vitnesbyrdet hjemme

ESKJATOLOGI

Evig liv som frelsens gave nå. Guds Rike som nåtidig størrelse

Jesu gjenkomst til dom, dommenes dag

Jesu gjenkomst til frelse

Oppstandelsen

Den nye himmel og den nye jord, kronen, saligheten

Fortapelsen, helvete, den evige død.

Vedlegg 2:

Sangbøker som undersøkelsen bygger på.

Heitman, Johan Hansen:	Sjymain	1746/1805
Hauge, Hans Nielsen:	De sande Christnes Udvalgte Psalmebog	1802
Hauge, Hans Nielsen:	Udvalgte Psalmer	1819 m.till. 1843
Hauge, Hans Nielsen:	Religieuse Sange	1815/21
Holm, Niels Johannes:	Harpen	1829
Aarflot, Berte Canutte:	Troens Frugt	1835
Kraabel, Johannes Johnsen:	Religiøse Sange	1839
Johnsen, Jens:	Christelig Psalmebog	1846
Monsen, Jens A.:	Aandelige Sange	1851
Tørseth, John Johnsen:	Hjertets Følelser og Erfaringer	1856-65
Ahnfelt, Oscar:	Aandelige Sange	1858-65
Myhreboe, Harkel Johnsen:	Kjærnen	1862
Gundersen, Cornelius:	Den lille Salmeskat	1868
Oftedal, Lars:	Basunrøst og Harpetoner	1871
Oftedal, Lars:	Basunrøst I og II	1877
Sankey, I/Heede, E.:	Zions Harpe I-II	1870 ff
Hanche, A. M.:	Pilegrims Harpe	1881
Franson, Fredrik:	Evangelii Basun	1883
Svendsen, O.:	Duen i Klipperiften	1887
Dahle, Tønnes:	Den syngende himmelvandrer	1887
Berglund, Olaf F. m.fl.:	Hjemlandstoner	1888

Vedlegg 3.

Antall titler som er registrert innenfor perioden

1.	Sangbøker til bruk i forsamlinger, husmøter, hisandakt ect.	338
2.	Salmebøker til gudstjenestebruk off. salmeverk inkl. forarbeider og salmebokstillegg.	36
3.	Bøker til bruk i skolen	35
4.	Bøker med barn/unge som målgruppe. (Søndagsskoler, barnemøter ect.)	55
5.	Kasualsamlinger, inkl. militære sangbøker og samlinger for særskilte yrkesgrupper	24
6.	Andakts/bønnebøker med innslag av salmer/sanger. Til individuell oppbyggelse.	60
7.	Diktverk.	
	a: Religiøs poesi utgitt som diktning/vitnesbyrd.	47
	b: En eller et fåtall enkeltsanger	39
8.	Diverse	28

Sum titler registrert pr. mai 2002 662

GRACIA GRINDAL

Landstad in America

"Guds Menighed i øst og vest,
Som fik den norske Tunge,
Kan nu ved hver en hellig Fest
For Herren yndigt sjunge."
("God's congregation in east and west
Who received the Norwegian language
Now can at every holy fest
Sing to the Lord sweetly.")
Johan Olsen

When the Norwegian American Lutheran pastor's wife, Elisabeth Koren (1832-1918), wrote Linka Preus (1829-1876), her most faithful correspondent, concerning the death of one of their closest friends, Mrs. Laur. Larsen, in January 1871, she remarked, "The morning after the funeral, they stood and read, at least four times, the funeral hymn of Landstad, the one in the new hymnal. Minken [Larsen's daughter] said it seemed to be written just for us." Doubtless, this was Magnus Brostrup Landstad's hymn, "I Know of a Sleep in Jesus' Name," ["Jeg ved mig en Søvn i Jesus navn."] While on first glance this may seem unremarkable, it bears noting that Mrs. Koren's husband, Ulrik Vilhelm Koren (1826-1910), was the most eminent hymnbook compiler among the Norwegians in America. At the time, he had just concluded editing a trial hymnal for the Norwegian Synod which did not include any hymn by Landstad. Only a few months before, in the summer of 1870, the young church had received Koren's hymnal for evaluation and comment. During his labors, in his remote parsonage on the western edge of the Mississippi in Iowa, Koren had paid close attention to the debates in Norway about Landstad's hymnal. Koren and other pastors of the Norwegian Synod, for whom Koren was compiling the hymnal, knew these debates well. Foremost in their understanding was the awareness, however, that, although they needed educational and catechetical materials in Norwegian, English was the language of the future.

The leaders of the Norwegian Synod in America-Ulrik Vilhelm Koren, Herman Preus (1825-1894), Laur. Larsen (1833-1915), Jakob Aall Ottesen (1825-1904), Nils Brandt (1824-1921), Johannes Wilhelm Christian Dietrichsen (1815-1883)-were among the first pastors to come from Norway to serve their countrymen on the American frontier in the 1840s and 1850s. Educated at the Nissen Latin school in Christiania, scions of many a clergy family in Norway, graduates of the University in Christiania, these young pastors were people of "condition," whom Landstad suggested

once would wrinkle their noses ("rynke paa nese") at the kind of Norwegian he used in the book. Still they knew the proposed hymnal should use the Norwegian language. At the time of the emigration, the most common hymnal among the Norwegian immigrants was Guldberg, though many still used Kingo. As early as 1857, the leaders of the Norwegian Synod went on record urging some action to provide a solution for their problem. A publishing house in Wisconsin had been printing Guldberg, but most agreed that was no solution to their problem. At first they had favored investigating the possibility of using the hymnal being prepared in Norway by Andreas Hauge (1815-1892), but that seemed less and less attractive to them as they began to realize their situation called for different resources than those prepared for those in the old country. As the Norwegian Synod considered how it would create new hymn resource, it knew that the work of producing a hymnal would fall to Ulrik Vilhelm Koren, whose many gifts included his poetic and hymnological talents.

KOREN AS HYMNOLOGIST

Koren, a native of Bergen, left home in 1844 to attend the University in Christiania. While there he came to know a fellow Bergenser, the Norwegian poet and critic, Johann Sebastian Cammermeyer Welhaven (1802-1873). In a lecture Koren gave in 1888, he recalled that Welhaven and he had taken many an evening stroll around Christiania. The poet liked having a disciple along to listen to his observations and stories, a role Koren was happy to play. Koren very likely heard Welhaven's thoughts from his earlier Articles on Norwegian hymnody and hymnists in which he actually produced a series of revisions of old Lutheran hymns. Something of a contender for the job of revising the hymnal, Welhaven was a Danophile whose proclivities made him critical of the burgeoning movement prosecuted by Ivar Aasen to develop a truly Norwegian language. His conflict with Norway's greatest poet, Henrik Wergeland (1808-1845), had subsided by this time, but it was still bubbling in the heads of the young like Koren as he listened to Welhaven's sharp opinions on things cultural. Koren must have enjoyed the poet's rapier wit and filed away for further reference many of Welhaven's ideas and opinions about language and hymnody.

When the Korens arrived in Washington Prairie, Iowa, just west of the Mississippi, to take up their work in the Little Iowa parish on Christmas Eve, 1853, preparing a new hymnal for use among the emigrants did not seem a high priority. It was not long, however, until it did. Toward the end of the decade, as the discussions about a new hymnal began, Koren, a man of learning and an avid reader of the newspapers and churchly periodicals from home, knew the issues surrounding the production of a new hymnal. As one of the original 12 members of the student chorus directed by Johan Didrik Behrens (1820-1890) in 1845, Koren most certainly had read Behrens' *Om den*

lutherske Salmesang og dens Gjeninførelse i den Norske Kirke (Kristiania, 1858) [On Lutheran hymns and their reintroduction in the Norwegian church.] Elisabeth Koren reports that she and her husband read to each other from Landstad's ballads. He and his confreres owned Landstad's collection of hymns, Hjertesuk, ["Heart Sigh"] they knew about his Kirke-Salmebog: Et Udkast, ["Church Hymnal: A Draft"] and they had read his "Om Salmebogen" ["On the Hymnal"] in Morgenbladet. The initial aspersions which the hymnologist Johannes Nilsson Skaar (1828-1904) cast on Landstad's work had made their way from Norway as well.

It is not surprising that the trial edition of Synodens Salmebog that came out in the summer of 1870, when Koren and his family were visiting Norway, seemed somewhat old-fashioned ("gammeldags") to the discriminating eye of Skaar who reviewed it for Luthersk Kirketidende, September 23, 1870. Skaar remarked with some surprise that the book, although conservative in regard to language, included hymns by known enthusiasts, Roman Catholics, even Grundtvigians, such as W. A. Wexels, though nothing by Grundtvig himself. Neither did it include any hymns by Landstad, a situation which Skaar suggested they remedy by including, at least, Landstad's great hymn, "I Know of a Sleep in Jesus' Name," ["Jeg ved mig en Søvn i Jesu Navn."] In its recommendations for the final edition of the hymnal, the review committee of the Synod took Skaar's suggestions seriously. For this hymnal, the committee argued, on the question of updating the language, the past ("fortiden") was more important to consider than the future ("fremtiden"). In addition to recommending the inclusion of Grundtvig's hymn, "God's Word is Our Great Heritage," ["Guds Ord det er vort Arvegods"] it recommended that some 46 hymns in Koren's original edition be deleted, and about 60 others be added in their place, most of these from Landstad's newly published hymnal. It strongly recommended Koren add at least 6 hymns by Landstad, chief among them "I Know of a Sleep in Sleep in Jesus' Name." Ultimately, Koren chose to include some 50 hymns from the Landstad hymnal in the final edition of the hymnal, printed in 1874. Since there is, to my knowledge, no extant printing of the 1874 edition of Synodens Salmebog, it is difficult to determine exactly how many hymns by Landstad were finally included in the new hymnal. The minutes of the meetings available in the annual reports of the Synod's deliberations give us a clear indication that there were some six to twelve hymns by Landstad in Koren's book. There were 12 in the 1890 edition of the book.

Koren and his committee had prepared a hymnal for the people in his charge. But it is hardly American. There are no hymns from England, or America except those by Koren himself. In some senses, it was more of a German hymnal than a Norwegian one, with a strong selection of "Kernlieder" from the great age of German chorales, along with orthodox hymns from the

Scandinavian treasures he knew well. The final book contained 492 hymns, 378 of which were also in Landstad. For the next decade in Norwegian America, Koren's hymnal was the hymnal of choice. At the time, the Norwegian Synod was the most populous and strongest of the various Norwegian American Lutheran churches: In twenty years, from 1853 to 1873, it had grown from 28 congregations, with 7 pastors, to include 335 congregations, 74 pastors, and 77,415 souls. This state of affairs obtained, however, for only a brief time. The new immigrants streaming into the new land after the Civil War overwhelmed the first settlers, bringing with them, almost without exception, the new Landstad hymnal. Soon it would achieve hegemony over the other hymnals in the community. One must, however, note that Landstad had had a major influence on Koren's hymnal, despite Koren's original reluctance to include any of Landstad's hymns.

JOHNSONIANISM IN AMERICA

"Med Hjertevarme sand og sterk
 Han kvad for Gud hos Folket;
 Og derfor har hans Salmeverk
 Vor dybest' Længsel tolket,
 I Luthers Aand med Kingos Smag
 Han lagde sine Kvad ilag."
 (With warmhearted truth and strong
 He sang to God along with the people,
 And therefore his hymnody
 Has interpreted our deepest longings,
 In Luther's spirit with Kingo's taste
 He laid down his song.")

Pastor Johan Olsen

From 1874 until the publication of the American version of Landstad, Norwegian-Americans Lutherans outside of the Norwegian Synod were divided about what to do: use Koren's hymnal, create their own, work with Andreas Hauge on his proposed hymnal, or use Landstad either as it was or revise it. This did not mean, however, that the leaders of the Conference [Konferentsen,] Hauge Synod, or Norwegian-Danish Augustana Synod did nothing. From 1877 until the 1916 the publishing of songbooks flourished among the immigrants. On the whole, the leaders of the Conference, fierce opponents of the Norwegian Synod, and promulgators of a more Johnsonian piety and theology based not on dogmatic propositions, but the simple teachings of Luther's Small Catechism edited and explained in Harald Ulrik Sverdup's (1813-1891) version of Pontoppidan's Explanation. Georg Sverdrup (1848-1907), the intellectual force behind the Conference, vigorously defended Johnson's theology and usefulness in the American context. His colleagues and students

took to his theology and preferred more warm hearted hymns and songs as they prepared their songbooks and began working on the American version of Landstad.

The year 1877 proved to be the signal year for the publishing of songbooks among the Norwegian Americans. A quick review of the songbooks published by the men who edited the American version of Landstad reveals their sensibilities in respect to what they thought people needed to sing at that time. Christian Brøhaugh, (1841-1908), a native of Eidsvold, the strictest pietist among the group, was least affected by the theology of Sverdrup. He had published several songbooks: *Vægteren*, in 1877, *Børnenes Harpe*, in 1879, and *Harpelegeren med guitarskole* in 1898. He included only one of Landstad's hymns, a translation, in *Vægteren*, "Hjem jeg lenges," ("I am longing for Home"), but when he published his collection of *Missions-Salmer* in 1881, he included at least three by Landstad: "Opløft dit Syn, o Kristen Sjæl," ("Lift up your Eyes, O Christian Soul") "Brødre, vender eders Blicke," ("Brothers, turn your eyes") and "De arme Sjæle" ("Those poor souls.") Another important member of the committee was Andreas Wright (1835-1917), a native of Nærø, first President of the Norwegian-Danish Augustana Synod, who had also compiled a small book of songs published in 1877, called *The Turtle Dove*, [*Turtelduen*,] in which he included many of his own works, along with many other spiritual and gospel songs which he deemed important for his congregations, but only one by Landstad. Wright's collection contained several Anglo-Saxon gospel songs, in English, such as "Savior Like a Shepherd, Lead Us." Little is heard of him today, but he was a major voice in the United Church. Wright is important for several reasons, but first and foremost is his willingness to use English Gospel songs in his songbook.

The most controversial of the members of the committee was the pastor M. Falk Gjertsen (1847-1913), whose hymn "Reis dig, Guds Menighet," ["Rise up, O Church of God"] is in the current Norwegian Hymnal (1985). Gjertsen, a native of Kaupanger, Norway, was an eloquent preacher who had attended the seminary of the Scandinavian Augustana church in Paxton, Illinois. Ordained in 1868, he spent the most part of his ministry in Minneapolis at Trinity Congregation. His first songbook, also published in 1877, *Hjemlandssange* ("Songs of the Homeland"), was a collection of spiritual songs with 35 hymns by Brorson and over 60 from the Swedish tradition: especially *Pilgrimsharpen*, (The Pilgrim's Harp, the hymnal of the Swedish revival, published by the Evangeliska Fosterlands Stiftelsen in Stockholm) Oscar Ahnfelt (1813-1882), Lars Linderot (1761-1811), and others. He had come to love these Swedish songs while studying with Tufve Nilsson Hasselquist, leader of the Swedish Augustana Synod, who had edited several versions of a book of Swedish spiritual songs, called *Hemlandssånger*. ("Songs of the Homeland") Twenty years later

Gjertsen produced another book of spiritual songs that had wide usage throughout the country: Sangbogen ("The Songbook").

Johan Olsen (1834-1911), a native of Bindalen, in Helgeland, served as a professor at the Augustana Seminary in Paxton, before taking a call in Green Bay, Wisconsin. The President of the Conference from 1872-1881, he was a natural leader of the United Church after its formation in 1890. Olsen, an accomplished poet whose hymns, including the one in the Supplement, "Vingaardsherre, Pris og Ære," ("Lord of the vineyard, praise and honor") was to have no future in any other hymnal. His book of poems, Salmer og Leilighedssange ("Hymns and Occasional Songs"), contains a long elegy on the life and work of Landstad, along with hymns to fit the church year, occasional poems for events in the churches he served, or elegies for people he knew and loved.

LUDVIG MARINUS BIØRN

"Men ingen saa ved Naadens Dør
Sang ind for Herrens Trone
Og stemte Hjertet saa til Fryd
Landstad's milde Harpelyd."
("But no one at the door of grace
Sang before the Lord's throne,
But tuned their hearts to joy
To Landstad's gentle harp sound.")

Johan Olsen

Laur. Larsen, the young Norwegian professor of the Norwegian Synod at Concordia Seminary, and soon to be president of the new Luther College in Decorah, Iowa, traveled to Norway in the late fall of 1860 to recruit pastors for the new mission field in America. To Larsen's great disappointment, only one pastor answered his call despite the need. However, that one pastor, Ludvig Marinus Biørn (1835-1908), proved to be a signal catch, one of the most accomplished of the next generation of pastors, and a worthy rival to Koren's reputation as the most accomplished hymnologist in the new land. Even though Biørn would end up on the other side of the bitter theological debates raging between Norwegian-American churches, he began his life in America in the bosom of the Norwegian Synod, a pastor in one of its most solid congregations, and a well respected younger colleague of Koren, Laur. Larsen and Herman Preus, the president of the Norwegian Synod.

Biørn, the son of Pastor Nils Andreas Biørn, was born in Moss, Norway in 1835. When Laur. Larsen spoke to the theological students in Christiania on that November day in 1860, Biørn's father was serving the Leksvig parish, north of Trondhjem. Nils Biørn's wife had died suddenly,

leaving the young Ludvig motherless. Nils, a good friend of Henrik Wergeland, Norway's greatest poet, had preached at the poet's funeral in July 1845. (Coincidentally, Koren, just returned from Copenhagen with the student chorus, sang at the funeral with his chorus.) Biørn's father later married Wergeland's widow, Amalie Sofie Bekkevold Wergeland. By all reports, the match was not a happy one for the children. Amalie, weary of the drudgery of parsonage life and their 8 children, longed for the glory of the life she had lived with Wergeland. The young Biørn must have soaked up much about the great poet from his father and step-mother, even as he was repelled by her. After his ordination on August 11, 1861, in Leksvig, Biørn sailed for America, a young Candidate of Theology from the University, to take a call in Wisconsin. Biørn, ten years younger than most of the synod pastors, had studied with Carl Paul Caspari and Gisle Johnson, and valued the emphases of the orthodox pietism he found in the Johnsonian revival. Biørn took up his duties at the congregation in Manitowoc with energy. While the histories of this period note Biørn's activities on behalf of the Synod—he served as its Secretary from 1879-1887—it was the Election Controversy ("naadvalg strid") of the late 1880s that raised him up as a leader. After moving to the Land and Minneola congregations near St. Olaf College in 1879, he came into contact with other forces in the Norwegian American Lutheran church that were to change him profoundly. Biørn and Pastor Peter A. Rasmussen (1829-1898), began to draw away from the Synod and its fierce orthodoxy. In 1887, he and Rasmussen, along with several other pastors, separated themselves from the Norwegian Synod and created the Anti-Missourian Brotherhood. This group located itself at St. Olaf College in Northfield, Minnesota. Not long after the rupture, they called for the Norwegian-Danish Conference, ("Konferentsen,") and the Norwegian-Danish Augustana Synod, to join with them in forming a church called the United Norwegian Lutheran Church in America. In 1890 these three churches formed a new church body, known informally as the United Church, "Forenede." The young church with its vigorous leadership, most of whom were Caspari and Johnson's students, or students of their students, overtook the now war weary and aging leaders of the Norwegian Synod. One of the very first things the young church did, after its celebrations, was to finish plans for a new Norwegian hymnal appropriate to the new land. This conversation had been roiling around the Hauge Synod, especially, for decades and had not found a satisfactory conclusion. Now that the merger had been formalized, the work on a new hymnal began in earnest. The Hauge Synod, which had not found it prudent to merge with the United Church at the time, sent its most gifted hymnologist, Christian Brøhaug to meet with the committee, which consisted of Biørn, Gjertsen, Wright and Olsen.

Biørn took his place as the natural leader of the project. After some discussion, the committee prepared a version of Landstad's hymnal appropriate for Norwegians in America. The

decision to use Landstad made sense for two reasons: 1) his book was now the only one, for the most part, that the great flood of new immigrants was bringing with them; 2) the United Church was not eager to adopt the work of Koren and the Norwegian Synod. In Johan Olsen's words, they preferred Landstad's warm-hearted piety ("hjertervarme sand og sterk") to what they perceived as the cold doctrinaire orthodoxy of the Norwegian Synod.

Although the young church was soon embroiled in a new conflict between the Augsburg and St. Olaf parties, the committee worked quickly to prepare the Supplement and edit Landstad's original for errors and appropriateness to the American context. By 1892 the committee was ready to present the supplement to the United Church and the Hauge Synod. That year Augsburg Publishing House, in its annual report to the church, noted that it had already imported 11,000 copies of Landstad from Norway and was eager to begin printing of the new American version.

In 1893, the church papers offered copies of the Supplement for sale. C.C. Holter, a well known publisher of songbooks, wrote the Hauge Synod paper, *Budbæren*, describing the work the committee had done to prepare the Supplement. Noting that Landstad's book was the basis for the new work, he wrote that some 12 of the poorer hymns had been left out of Landstad's original, and in their place, the committee had used more suitable hymns from other hymnals, removing, for example, Landstad's Christmas hymn, "Fra Fjord og Fjære," in favor of a more appropriate Christmas hymn for Norwegian Americans far away from the fjords of Norway, Bernard Severin Ingemann's version of "Silent Night, Holy Night," ["Glade Jul, deilige Jul, Engle dale ned i Skjul."] Some words and expressions had been simplified, and some stanzas Landstad had deleted restored. In addition, the committee had included in The Supplement about 100 hymns it felt were necessary for their work in America that had been missing from Landstad's hymnal.

The substitutions plus the additions in the Supplement give us some hints of the predilections of the committee. It added ten more Brorson hymns such as "I See Thee Standing, Lamb of God," ["Jeg ser dig, søde Lam at staa,"] and "What Joy to Reach the Harbor," ["Hvad er det godt at lande"] revealing the committee's preference for hymns beloved by the 19th century Norwegian revival: Brorson, Ahnfelt, and Wexels. The choices also show the committee to be more subjective than Koren, even more so than Landstad. Nor did the editors of the Supplement shrink from using their own materials. Since Biørn, Brøhaugh, Olsen and Wright were all fine hymnists in their own right, they knew what made a good hymn. The supplement includes 10 hymns from their own songbooks, about 10% of the total. Biørn had three hymns, one of which is in the current Norwegian hymnal today: "God's Temple is Abuilding," ["Paa Herrens Tempel bygges"] thought to

have been written for the first women's auxiliary convention held at Land Church, near Zumbrota, Minnesota.

Many of the hymns center their meditations around Jesus as friend, shepherd, bridegroom, the heavenly home, with several hymns calling people to conversion, such as Wright's, "Et Alvorsbud fra Evigheden." Brøhaug's contributions to the Supplement show his strong Haugean convictions about the spiritual life: "O Juletid, hvor du er sød," rather in the spirit of Bronson, inveighs against worldly amusements at Christmas:

"Kom Gamle, Unge, Store, Smaa,	[Come old, and young and great and small
Til Betlehem vi nu vil gaa,	To Bethlehem now let us go,
Der skal vi Jesus finde.	Where we will find Christ Jesus.
Om Andre elske Drik og Dans,	While others love to drink and dance
Lad vises, at vor Julesans	Let it be shown, that our Christmas
Er Barnet ret at kjende.	Is centered on the Christ child.]

and a sober hymn on the last judgment: "Venner! Se hvor Tiden iler." ["Friends! see how the time is flying."]

The hymn included in the Supplement by M. Falk Gjertsen was his most well known hymn "I Know a Way, Besieged and Thronging," ["Jeg veed en Vei, saa fuld af Trængsel"]. Given their early exposure to the Swedish spiritual songs at the Scandinavian Augustana Seminary, Gjertsen and Wright were the natural conduit by which the Norwegians learned to sing the Swedish revival hymns. There might have been more of Gjertsen's work in the Supplement, except that Gjertsen, as part of the Augsburg group, led by Georg Sverdrup, had begun to pull away from the merger agreement, leaving Biørn to his work with Brøhaug, Johan Olsen, and Wright.

In 1895, as the complete version of Landstad med Tillæg was to be published, Biørn, in a letter to the Hauge Synod, wrote that some of the hymns were more open to the subjective side of the faith than previously. This is perhaps why the committee added three hymns by Zinzendorf, one by Berthe Canutte Aarflot (1795-1859), one by Oscar Ahnfelt and especially hymns by W. A. Wexels, among them his most famous, "Tænk Naar En Gang," one of the most popular mission hymns of the period. Even if the pietists may not have approved of what they thought to be Wexel's Grundtvigian theology, they responded well to the warm hearted tone of his works.

Mission hymns number significantly among the committee's additions. One of the most popular of the Anglo-Saxon hymns by the Anglican bishop of Calcutta, Reginald Heber, "From

Greenland's Icy Mountains," is included in the Supplement with Landstad's translation. The committee chose his translation, which is more of a paraphrase than most, with its "Zulus Palmelund" instead of "India's coral strand." (One hears in this choice of tropical settings the Norwegian fascination with Zululand because of Bishop Schreuder's work there.)

Biørn's editing of Landstad for the American context created a book that rivaled Koren's Synodens Salmebog. From then until Norwegian was no longer spoken in the churches, "Landstad" meant the same as "hymnal" for the emigrants. Few people, even those in the field of Scandinavian Studies, remember that Koren edited a hymnal. Although Biørn's work had not been as major as Koren's, it was substantial. Already by 1901, Augsburg Publishing House, the press of the United Church, which had 252,175 members at the time, reported that it had sold 121,369 copies of the American version of Landstad.

The tiny Lutheran Free Church, unable to swallow its pride after the schism between it and the United Church in 1897, decided it had to prepare its own version of Landstad, which it printed in 1905, and continued to print for the next 15 years at least. This committee returned "Fra Fjord og Fjære" to its original place, leaving out "Silent Night." In place of the Brun hymn, "Lov og Pris og evig Ære," it kept Landstad's original choice, Brorson's "Overmaade fuld af Naade," and instead of "What Joy to Reach the Harbor," ["Hvad er det godt at Lande,"] it returned to Landstad again, including "I Now Lie Here so Cold and Stiff," ["Her ligger jeg nu kold og stiv,"] for reasons that are not clear. A small group, with only 43,250 members in 1914, the LFC had published, and sold at least 8,000 copies of the book by 1919.

Together these two churches brought Landstad's hymnal to thousands of immigrants in the new churches. It filled an important part in the spiritual lives of the immigrants who were quickly learning English, but still cherished their "heart language," ["hjertesprog."] One sign of the depth of affection in which Landstad was held by the immigrants is the fact that twenty-two Norwegian American Lutheran congregations founded after 1885 took the name of Landstad. To my knowledge, none of them have survived, although members of merged congregations in the rural areas of northern Minnesota fondly remember the Landstad name of their congregation.

CONCLUSION

"Den svundne Tid med Aand i Pakt
Er ind i fjerne Fremtid lagt."
("The vanished time filled with Spirit in its covenant
Is now set into the distance future.")

Olsen

Landstad's influence in the Norwegian-American churches was immense as long as Norwegian was the common language-1925 is the date most would give as the time when the balance began tipping toward English, although many congregations in the 1940s still required their pastor to preach some in Norwegian. In order to look more closely at Landstad's legacy, it is most helpful to divide the question in two: First, to consider the reception of Landstad's hymnal by future American Lutheran hymnals, and second, to consider the perception of Landstad's hymns by subsequent American Lutheran hymnal committees.

One might expect that the backward looking Synodens Salmebog edited by Koren would have been utterly forgotten in the future of the Lutheran church in America, and that the forward looking United Church's version of Landstad would have been the dominant voice in the hymnody of the future. But it was not to be. Koren, the old man of Norwegian Lutheran hymnals, lived to edit the revision of his Salmebog in 1903. By that time, the pressure of Landstad had made it necessary for the Synod to include a significant number of Landstad's hymns which it had not previously included. With the death of Preus, who had opposed any inclusion of Grundtvig whatsoever, they were also able to add several Grundtvig hymns. But Koren continued to influence the subsequent hymnals of the Norwegian Americans, with his preference for the Dano-Norwegian side of the old cultural debate, even as he prosecuted the debate in favor of the rhythmic chorale and unison congregational singing with help from Thomas Laub at Holmen Church in Copenhagen. As a joint committee of the United Church and the Norwegian Synod met to prepare their first English version of a hymnal, the conflict began again and they were unable to reach a compromise so each church published a small English hymnal in 1895 and 1898 respectively. When they began meeting in the early part of the next decade to plan an English hymnal for all the Norwegians in America, the battle was joined again, this time by F. Melius Christensen, who preferred the dotted quarter and eighth note of Lindemann, to the rhythmic chorale of Layriz, pushed by the Korens. The battle ended in a draw, with the committee finally deciding to use both forms in the Lutheran Hymnary, 1912.

Koren remained a lively presence in the debate about hymnals in this country until his death in 1910. By then the Norwegian Lutherans in America had worked for over a decade preparing

an English hymnal published in 1912, *The Lutheran Hymnary*. One of Koren's hymns, "Ye Lands to the Lord, Make a Jubilant Noise," ["Al verden nu raabe"] was included in the new hymnal. None of the hymns by Biørn, Gjertsen, Wright or Brøhaug appeared in the *The Lutheran Hymnary*. Twelve Landstad hymns, original or translations retranslated into English, however, did appear in it.

In 1930, the newly formed American Lutheran Church, a merger of the Ohio, Texas, and Iowa Synod, published a hymnal called *The American Lutheran Hymnal*. The editors had hoped it would serve for all Lutherans in America, and very seriously gathered the treasures of Lutheran hymnody from every Lutheran group in the United States. They included three of Landstad's hymns in their collection: "I come to Thee, O Blessed Lord," "I Know of a Sleep in Jesus' Name," "When Sinners See Their Lost Condition." The *Concordia*, published in 1932, included one hymn by Gjertsen, "I Know a Way, Besieged and Thronging," but no other by him or Biørn or Wright, and, most peculiarly, a hymn by Welhaven!

Members of the Evangelical Lutheran Church used the *Lutheran Hymnary* until 1958. By that time the ELC had over 1,000,000 members. Chances are good that many of these members had sung one or another of Landstad's hymns several times a year, if they were faithful attenders of worship. By the end of the 1950s, however, the Lutheran churches in America were moving together and the nationalities were each having to negotiate the inclusion of their heritage items in a book which now had to speak to Swedes, Germans, Finns, Danes, Icelanders, Slovaks, and English Lutherans who had long since forgotten their ethnic identities in America. The Service Book and Hymnal committee, dominated by Eastern Lutherans who looked to England for their aesthetics, and the Oxford revival for their theology and liturgical preferences, had reluctantly included 3 of Landstad's hymns.

One would like to argue that the *Salmebog for luth. Menigheder i Amerika med "Tilføjede Salmer"*, Biørn's version of Landstad was the wave of the future, an inkling of how the immigrants would make their peace with the new land, while the Koren hymnal was retrograde and old fashioned, but the facts do not make it possible. The work of the editors of Landstad in America has had no future in the new land, perhaps because, as Luther Reed, the editor of the Service Book and Hymnal (1958) pointed out repeatedly, the Norwegian hymn treasury was never very well translated so that the next generation could sing it in English. More likely, however, the theology and hymnody spawned by Hans Nielsen Hauge and the Johnsonian revival struck other American Lutherans as outside the bounds of what can be called Lutheran. On the other hand, Landstad's hymnal had the requisite number of hymns from the German tradition so that the Norwegian Lutherans did have a shared history of hymnody with other Lutherans in this country.

The question of how hymns by Landstad were perceived by the hymnal committees give us a glimpse into Lutheran history in America with all its difficulties of assimilation and cultural diversity even among Lutherans of different ethnic backgrounds. Selmer Berge, an official observer from the ELC, and participating member of the committee which put together the Service Book and Hymnal in 1958 for use by 2/3rds of Lutherans at the time, kept a diary of the conversations regarding Norwegian hymns and their possible inclusion in the new book during the proceedings of the committee from 1946 until 1952. His efforts to include more hymns by Norwegians, especially Landstad, met with one disappointment after another, which he recorded in vivid detail in an informal journal he kept while at the meetings. His notes on the committee's reaction to Landstad's "When Sinners See their Lost Condition," are of interest:

"When I presented 'When Sinners see their lost Condition' by Landstad it was rejected because 'it was too didactic. Not good as such. Not acceptable to the rest.' As it was Landstad's hymn I insisted it ought to be in. Objection [was] raised because whole plan of Salvation outlined. 'The function of a hymn is to express our devotion in church. That is its principal function,' one said. I objected stating that hymns are also to serve the church in its work of personal soul winning. [George] Seltzer said, 'Services for personal soul winning are not Lutheran. I replied they were. 'No,' said Seltzer, 'they are Methodistic.' I said they were Christian. That ended this episode. I also said that if a Hymn book does not contain hymns with the plan of salvation present we could not use it. Seltzer opined that a hymn is the soul's address to God directly or obliquely."

After many similar sessions of having Norwegian hymns rejected with slurs like, "Crude" "childish" or "not Lutheran," Berge exclaimed in exasperation, "Isn't it a terrible indictment of our church that we haven't produced any hymns in 300 years, Seltzer said, "No."

When they got to the penitential hymns of Landstad, Berge writes "Strodach thought we should be happily repentant. He was near weeping already at all the penitential hymns and said he had a spittoon handy. I remarked that Peter was not happily repentant and we had to get out of Pollyanna mood as there is enough to be penitent about." "I know of a sleep in Jesus' Name," ["Jeg ved mig en Søvn,"] scraped through with a 5-3 vote. When he presented, "A Multitude Comes from the East and West," ["Der Mange skal Komme,"], Seltzer remarked, "This is an atrocious thing...doggerel." The committee then voted to refer it to the text committee so it could choose the stanzas. It was then adopted 7-6. Berge also recorded the comment of someone who said that "No special attention has been paid as to the great figures in hymnody, such as Landstad, Wallin, Grundtvig, Kingo, so as to include at least a representative hymn from them, yet indirectly that has

been done." When a new colleague, Lawrence Field, from Luther Seminary, arrived to help Berge, he remarked, "Landstad has been neglected."

The hymns by Landstad that made it over the language divide into the hymnals after 1912, were the hymns that Koren first included in his hymnal, by translators from the Norwegian Synod: Carl Døving and Peer Strømme. While the Lutheran Hymnary, rightly, included 8 hymns by Landstad, 5 of which had been in the Koren hymnal, and 4 from the Biørn version of Landstad, the number receded with each new hymnal. Six Landstad hymns can be found in the Lutheran Hymnal, 1941, of the Missouri Synod and The Concordia. The Service Book and Hymnal (1958) contained the three which now make up the canon of Landstad's hymns in English: "I Know of a Sleep in Jesus' Name," ("Jeg ved mig en søvn i Jesu Navn"), "A Multitude Comes the East and the West," ("Der mange skal komme") and "To You, Omniscient Lord of All." ("Jeg staar for Gud som allting vet"). The Association of Free Lutheran Churches, a split from the former Lutheran Free Church, has published the Ambassador Hymnal, a successor to The Concordia, which contain six Landstad hymns: the three named above, plus "Now Jesus at the Door is Knocking," ("Når Jesus kommer med sin nåde"), "I Come to Thee, O Blessed Lord," and "When Sinners See their Lost Condition," ("Naar Synderen rett ser sin Våde"). A small remnant of the Norwegian Synod, the Evangelical Lutheran Synod (ELS) has published a revised version of the Lutheran Hymnary The Evangelical Lutheran Hymnary, 1996, which contains seven Landstad hymns: the six named above plus "In House and Home," ("I Hus og Hjem"). The Lutheran Book of Worship, the current hymnal of the ELCA, includes the typical three in the canon of Landstad's hymns. Another odd fact-both Biørn and Gjertsen, the supposed aggressive Americanizers-have hymns in the current Norwegian hymnal, while Koren does not. His hymn, however, "Ye Lands to the Lord, Make a Jubilant Noise," ["Al verden nu raabe"] is now included in the Lutheran Book of Worship and Missouri's book, Lutheran Worship, 1982.

Although Magnus Brostrup Landstad was no pietist, it bears marking that in the complicated developments of Norway in America, it was the pietists of the Johnsonian movement as it developed in the United States, who used him with approval. They liked his spirit, his "hjertervarme" as Johan Olsen put it in his elegy. Landstad's "milde Harpelyde" struck the pietists where they live: in the heart. Thus Biørn's note that the committee took the feelings of the Christian life more seriously than others might have.

It also bears noting that Biørn, along with F. Melius Christiansen, and Theodore Reimestad, both of Augsburg Seminary at the time, began the Choral Union tradition in 1893. These gatherings brought thousands of young Norwegian American Lutherans together to sing Lutheran

chorales, hymns and spiritual songs. In doing this Biørn was reshaping the idea of the male chorus which Johan Behrens had begun in 1845, after his trip to Copenhagen. Biørn used it, not to pass on Norwegian patriotic culture, but to teach the Christian faith to the young. While this is not the place to tell that history, it does need to be marked that each summer until 1961, thousands of youth from the Norwegian America Lutherans would gather to sing under the direction of Christiansen, and later Oscar Overby, the great chorales, hymns and spiritual songs of their past. During these events, great preachers, from Gjermund Høyne, the President of the United Church, John Kildahl, the President of St. Olaf College, Oscar Anderson, to Oscar C. Hanson, the father of the current bishop of the ELCA, would preach evangelical sermons to the youth urging them to give their hearts to Jesus Christ. The Choral Union concluded at the merger celebration of the American Lutheran Church (ALC) which brought together the Holy Danes of the United Evangelical Lutheran Church (UELC) and the Germans from the American Lutheran Church. At that celebration the massed choirs sang a cantata, "Una Sancta" by Paul Christiansen, the son of F. Melius Christiansen, and long time conductor of the Concordia College Choir. It was based on Grundtvig's hymn, "O Day Full of Grace," which had not been included in the new Service Book and Hymnal because of its bad translation. The tune survived among American Lutherans because it was used for the Landstad text "I Know of a Sleep in Jesus' Name," ("Jeg ved mig en Søvn i Jesu Navn.") in The Service Book and Hymnal, 1958. After this event, the Choral Union disbanded because it was deemed "too Norwegian" to be continued in the new church with its Danish and German sister churches. The remnants of the Choral Union, its budget and library, was ceded to the Inter-Lutheran Commission on Worship which began its work in the mid 1960s, and which was to produce the Lutheran Book of Worship in 1978.

One can make too much of these Norwegian roots blooming in the new land, but is it not interesting to think of the young Koren walking with Welhaven in old Christiania, taking his side in the cultural wars of 19th century Norway, and the young Biørn hearing of his father's best friend, and his step-mother's former husband, Henrik Wergeland in his youth? The "salmebogstrid" lived on in America! The lines can be drawn fairly clearly-something of a cultural debate persisted among the Norwegians in America. Whether or not the combatants could, or would, draw their origins to these two poets in the old country, it is an interesting line to draw.

In some sense, the debate between Welhaven and Wergeland was a debate between the old and new, traditional v.s. contemporary. Koren was an orthodox confessionalist Romantic who, like many of the Missouri Synod, wanted to restore the glories of the past. Biørn was an orthodox pietist like his teacher Gisle Johnson, who wanted to be thoroughly evangelical. In their battle for the soul of the Lutheran church in America, the strain of Norwegian Lutheranism represented by the

Conference and the United Church, with its strong Haugean emphasis on living Christianity has not done well.

Norwegian Lutherans with their Haugean heritage have always baffled other American Lutherans, even as they have understood the American religious context the best. On the other hand, Koren, whose ties to Missouri Synod, and "die reine Lehre," made him the champion of a kind of romantic orthodoxy, with his preference for the rhythmic chorale, the Book of Concord, and a Lutheranism ultimately quite different from what he left at home, reluctantly included Landstad's hymns. He became the conduit for the three Landstad hymns that still survive. His version of Lutheranism is the preferred one today, with its deeply Romantic bent, its preference for Loehe's liturgy, and Layritz' hymnody. Whether or not Landstad will make it into the next hymnal which will be, by conviction, multicultural and liturgical, is hardly sure at all. The new liturgical romanticism of the current leadership of the ELCA, despite its rhetoric of preparing for the future, is espousing an understanding of liturgy and polity which is pre-Constantinian, while adopting a vigorously global notion of hymnody which hardly looks back at all.

OVE PAULSEN

Landstad og Danmark

M. B. Landstads salmer i danske salmebogstraditioner

1. Historisk ramme

Det, som satte gang i Landstads arbejde fremad mod en ny norsk salmebog, synes at have været W. A. Wexels salmebogsforslag straks efter N. F. S. Grundtvigs stormombruste besøg i Kristiania 1851. Landstad fandt forslaget for dansk og teologisk forkert. Hans kritik tvang ham til at arbejde videre med sagen, hvad der resulterede i salmebogsforslaget 1861, der til gengæld var godt timed i forhold til Indre Missions udbrud af den forenede danske vækkelse under Grundtvigs ledelse samme år. Vilhelm Beck og hans venner trængte til et nyt udtryk til at markere deres afstand fra grundtvigianerne, og Brorson var vel god, men hans udtryk var over 100 år gammelt. Så Landstads forslag faldt på et tørt sted, hvor det tydeligvis nød større interesse end hos Grundtvig og C. J. Brandt.

2. Kongerigske og slesvigske traditioner og salmebøger

I 1861 var Slesvig endnu et hertugdømme med den danske konge som hertug. Efter det danske nederlag i 1864 var det en overgang delt mellem Preussen og Østrig-Ungarn, men efter den preussiske sejr i 1866 indgik det direkte i kongeriget Preussen. I 1920 blev den nordlige del af hertugdømmet indlemmet i kongeriget Danmark efter en folkeafstemning.

Det var derfor naturligt, at de dansksprogede menigheder i Slesvig havde deres egne salmebøger og udviklede deres egne salmetraditioner. Brorson blev sunget mere i Slesvig end i kongeriget og det dannede givetvis basis for Landstads større popularitet. Kongeriget fik 1855 Roskilde konvents salmebog, der på mange måder er basis for de senere officielle salmebøger. Her til kom to tillæg, i 1873 og i 1890. I 1899 kom den næste salmebog, Psalme-Bog for Kirke og Hjem. De danske i Slesvig fik 1889 Nordslesvigsk Salmebog. Efter genforeningen kom 1925 Sønderjysk Salmebog, der gentager Nordslesvigsk Salmebog med udeladelser typisk af pietistisk og tysk stof, men også 2 af Landstad, medens et tillæg med stor massivitet øger mængden af især Grundtvigs salmer. I 1953 samledes kongerigets og hertugdømmets salmetraditioner i Den Danske Salmebog. Efter mindst 4 private og 2 officielle salmebogstillæg fremkom Forslag til ny Salmebog 2000, revideret 2002. I det endelige forslag, der blev godkendt af kirkeministeren 3 dage før denne fremlæggelse, er der ikke sket ændringer i udvalget af Landstad-salmer.

3. Zions Vægter hæver Røsten

Landstads gendigtning fra omkring 1825 af Philipp Nicolais "*Wachet auf*", *ruft uns die Stimme* fra 1599, *Zions Vægter hæver Røsten*, danner på flere punkter en undtagelse for reglen. For det første er det et meget tidligt arbejde af Landstad. For det andet slår salmen først rod i kongeriget, medens to senere grundvigianske versioner, W. A. Wexels' fra 1840, der bygger på J. O. Wallins gendigtning fra 1816 af Klopstocks bearbejdelse, og C. J. Brandts fra 1888, strides om magten i de slesvigske menigheder frem til Den Danske Salmebog. Ingen kan undre sig over, at Landstads gendigtning gik af med sejren og blev enerådende i Den Danske Salmebog. Dels havde den næsten 100 års hævde fra Roskilde konvents salmebog. Dels er det en langt mere magtfuld og overbevist tekst, end den, der møder os, i de andre versioner. Til trods for en noget fri omfordeling i str. 1 af rollerne i lignelsen om de 10 brudejomfruer, i forhold til både Philipp Nicolai og Matthæusevangeliet.

At den og ikke Wexels' bearbejdelse blev optaget i Roskilde konvents salmebog vidner om, at allerede midt i 1800-tallet var der enighed om, hvilken gendigtning, der skulle foretrækkes.

Salmen fortsætter, som den ægte overlever, den er, ind i Forslag til ny Salmebog 2000.

4. Parallel kongerigsk og slesvigsk tradition optages i DDS

Til trods for et nogenlunde samlet afsæt i salmebogsforslaget 1861 og den 1869 autoriserede salmebog er Landstads veje ind i de danske salmebøger forskellige. Derfor er det under halvdelen af de 17 Landstad-salmer i Den Danske Salmebog, der er hentet fra fælles kongerigsk og slesvigsk tradition.

Af Landstads egne salmer er der kun to, nemlig *Gud, lad dit Ord i Naade lykkes* og *Hos dig, o Jesus, sent om Nat*. Begge er fra 1861, men hvor *Gud, lad dit Ord* først optages i Nordslesvigsk Salmebog 1889, derpå i 2. tillæg til Roskilde konvents salmebog 1890 og derpå fastholdes i begge salmebogsområder indtil de forenes i 1953, begynder *Nikodemus-salmen Hos dig, o Jesus* i 1. tillæg til Roskilde konvents salmebog 1873 og får indgang i den slesvigske tradition 1889, hvorpå samme parallellitet udvikles indtil foreningen i Den Danske Salmebog. At *Gud, lad dit Ord i Naade lykkes* overalt anbringes under Ordet, kan næppe undre nogen. *Nikodemus-salmen* anbringes i den kongerigske tradition, der også indbefatter, at man disponerer salmebogen efter Apostolicum, under Jesu Liv og Lære, senere Jesu liv, men i den mere liturgisk orienterede slesvigske tradition under Hellig Trefoldigheds Fest, i overensstemmelse med Landstads intentioner.

Begge disse salmer fortsætter ind i Forslag til ny Salmebog 2000.

Af Landstads gendigtninger, hvoraf enkelte er så diskrete redaktionelle bearbejdelser, at de næppe er egentlig gendigtede, kan der tælles i alt 6 af fælles kongerigsk og slesvigsk tradition.

Herre, jeg har handlet ilde er en af de lette bearbejdelser. Ikke desto mindre fik den så stor betydning, at den blev den danske version i Slesvig fra 1889, i kongeriget fra 1899. Den danske version af J. Francks salme fra 1646, der er fra 1717 og formentlig skyldes slesvigske B. C. Ægidius, var blevet bearbejdet til Evangelisk-kristelig Psalmebog 1798. Landstads bearbejdelse var enerådende til og med Den Danske Salmebog. Til Forslag til ny Salmebog har Ingolf Olsen nybearbejdet salmen fra 1717.

I denne verdens sorger sænkt bygger på J. O. Wallins gendigtning (1813 og 1816) af L. Petri Gothus' salme fra omkring 1572. En ældre opfattelse fra 1. tillæg til Roskilde konvents salmebog 1873, som går igen gennem den slesvigske tradition, opfattes den som begravelsessalme. En senere vurdering i Psalme-Bog for Kirke og Hjem og Den Danske Salmebog flytter den til Verdens fornægtelse og Omvendelse og tro. I Forslag til ny Salmebog Omvendelse.

Nu blomstertiden kommer, Kolmodins sommersalme fra 1694 kom til Danmark via 2 norske bearbejdelser, Wexels' fra 1840, der var optaget i Roskilde konvents salmebog, og Landstads fra 1861. Den nuværende danske version er et konglomerat af disse to versioner og C. J. Brandts bearbejdelse 1885, samt en yderligere bearbejdelse 4 år senere. Denne udgave er så gået igen gennem den dobbelte tradition. Der er intet mærkværdigt ved anbringelsen (Aarstiderne, Året, Årstiderne), måske bortset fra, at de slesvigske salmebøger havde den i et afsnit, der hed Vaar. Den fortsætter uændret ind i Forslag til ny Salmebog. Den svenske melodi har haft endnu vanskeligere kår. Den blev så vidt vides ikke introduceret i Danmark før 1978, men foreslås nu optaget i den kommende koralbog.

Op, sødeste Sang er en bearbejdelse af en salme fra 1697, der tilskrives Ivar Brinch. I Den Danske Salmebog er den forkortet til 4 strofer og først her erkendes Landstads bearbejdelse af den 1861. Ellers er den gået gennem begge danske traditioner som Brinchs salme alene. Den er også med i Forslag til ny salmebog.

Stå som en klippe, Landstads bearbejdelse af Brorsons Nu Verdens Rige fra Svanesang 1765, har været med i den danske tradition fra 1890. I Sønderjylland har den været opfattet som helt Brorsons. Den har været opfattet som begravelsessalme. Den er ikke med i Forslag til ny Salmebog.

Bryllupssalmen *Vi ønske vor Brudgom nu og Brud* er en af Landstads svenske gendigtninger. Den dukker op i kongerigsk tradition 1873 og i slesvigsk 1889 efter en bearbejdelse 1885.

Den har haft svært ved at slå igennem som bryllupssalme og er ikke medtaget i Forslag til ny Salmebog.

5. Sønderjysk tradition, der måtte ofres i 1953

I alt 12 Landstad-salmer fra den dansk-slesvigske tradition nåede ikke ind i Den Danske Salmebog. Det er næsten halvdelen af de Landstad-salmer, der fandtes i de officielle salmebøger indtil 1953. Det drejer sig om 6 salmer af Landstads egne og 6, han har bearbejdet. Med hensyn til den sidste kategori kan man groft taget sige, at det er gået særlig hårdt ud over salmer af tysk oprindelse med pietistisk indhold.

Bortset fra salmen for syge *Jeg ligger her i Vaande* og sømandssalmen *Herre, Gud vi var i Nød*, der begge er Landstads egne salmer, men kun nåede at komme med i Nordslesvigske Salmebog 1889, drejer det sig om følgende:

Brødre vender eders Blikke, anbragt under Mission.

De unge Kristne knæle ned, under Konfirmation.

Frit Mod I Herrens Venner, oprindeligt en del af *Godt Haab*, I gode Kristne, digtet over Stormen på Søen, var anbragt på 4. søndag efter Epiphania, hvis evangelium det er.

Vi kaste atter Garnet om Peters fiskedragt stod under 5. søndag efter Trinitatis.

Af bearbejdede salmer var det Salomo Francks nadversalme fra 1711 *Dyre Bord, som Jesus dækker*.

Johan Jacob Rambachs nytårssalme fra 1734 *Et Aar vi atter se at sænke*.

Carl August Dörings lovsang fra 1821 *Lover den Herre, hvis reddende Kærlighed sender*.

Johannes Neunherz' posthume Emmaus-salme fra 1737 *To Guds Venner vandre silde*.

Peter Herbert, forstander for de böhmiske brødres trinitariske gendigtning af den aronitiske velsignelse fra 1566 *Vor Herre Gud og Skabermænd*. Passende anbragt som eneste nummer i et afsnit, der hedder Velsignelsen.

Endelig er der et fælles skibbrud for begge danske traditioner, en gendigtning af Frans Michael Franzéns introduktionssalme fra 1818 *Til dit Hus med Takkesang*. I 1953 var introduktion af mødre efter fødsel helt enkelt gået af brug.

6. Sønderjysk tradition, der gik direkte til DDS 1953

Men resten af den sønderjyske tradition kunne bevares og indføres direkte i Den Danske Salmebog. Det drejer sig om 6 salmer, 2 af Landstads egne og 4 bearbejdelser.

Naar Synderen ret ser sin Vaade, der stammer fra Salmer og Sange til Brug ved Missions-Møder og Missions-Feste ... 1863, mener den sønderjyske tradition forbløffende nok stammer

fra en tysk original af "Elisabeth Cruziger død 1558", identisk med Elisabeth Kreuziger (ca. 1500-1535), professor-frue fra Wittenberg, den tidligste kvindelige lutherske salmedigter, som har digtet en epifani-salme, der stadig findes i EKG. Det sønderjyske synspunkt er enestående, og da hverken senere danske eller norske salmebogsredaktioner har villet kendes ved noget forlæg for Landstads salme, vil jeg tillade mig at se bort fra det. Salmen er skabt som missionssalme, men står i de slesvigske salmebøger under Frimodighed, Fred og Glæde. Kun 3 strofer har fået adgang til Den Danske Salmebogs missionsafsnit, og salmen begynder nu *O, måtte Jesus snart dog træde*. Salmen er ikke med i Forslag til ny Salmebog 2000.

Vågn op, du som sover, fra 1861, en epistelsalme over epistlen til 1. søndag i advent, og derfor i både norsk og slesvigsk tradition anbragt under advent, er imidlertid i Den Danske Salmebog flyttet til afsnittet Omvendelse og tro, i Forslag til ny Salmebog yderligere til Modgang og håb, idet man har foretrukket at se på indholdet frem for formen, og så kan der jo ske mange ting med en salme.

Landstads bearbejdelse af Wallins (1816) gudstjenestesalme *Herre Gud, du er og bliver* gik fra den slesvigske traditions søndagsafsnit til Den Danske Salmebogs gudstjenesteafsnit. Den fortsætter ikke til Forslag til ny Salmebog.

Benjamin Schmolcks pinsesalme fra 1715 *Schmückt das Fest mit Maien*, som Landstad fjernede første strofe fra, så han kunne gå lige til bønnen til Helligånden Tröster der Betrübten, *Sørgendes Husvaler*, går fra de slesvigske salmebøgers pinseafsnit til samme afsnit i Den Danske Salmebog, med en let omsætning af indledningsordene, der herefter bliver *Sandheds tolk og taler*. I denne salmebogs senere udgaver og Forslag til ny Salmebog afsnittet Bøn til Helligånden.

Sion, pris din saliggører efter original af Thomas fra Aquino bliver i nadverafsnittene som den går fra den slesvigske tradition til Den Danske Salmebog. Det privat udgivne salmebogstilæg 129 Salmer fra 1981 nøjes ikke med at kalde nadverafsnittet nadver, men taler om Den hellige nadver, og foreslår salmen udvidet til 8 strofer, hvor Den Danske Salmebog havde reduceret den sønderjyske version med 7 strofer til 5. Forslaget synes ikke at have vundet genklang, da der i Forslag til ny Salmebog også kun er 5 strofer.

Johann Agricolas Ps 117-parafrase, som på dansk blev sunget som Halleluja fra 1520'erne, mistede sin faste plads i gudstjenesten ved de liturgiske reformer 1685 og forsvandt ud af salmebøgerne sidst i 1700-tallet. Landstads redaktion *Gladelig vil vi Halleluja kvæde* blev optaget i de slesvigske salmebøger og gik derfra direkte til Den Danske Salmebog og er bibeholdt i Forslag til ny Salmebog.

7. Salmer, der kom ind i DDS fra andre kilder

Andre kilder end de sønderjyske bragte endnu to Landstad-salmer ind i Den Danske Salmebog. Det drejer sig om begravelsessalmen *Jeg ved mig en søvn i Jesu navn* fra 1851, som ikke er med i Forslag til ny Salmebog, og *Herre Jesus, du som troner* fra 1861/65, som er 3 strofer af *Knæler, Kristi Vidneskare*. I Den Danske Salmebog indsat under Jesu kongegerning, i Forslaget i det tilsvarende afsnit Kristi herredømme.

8. Tillægget 129 Salmer 1981

"129 salmer. Tillæg til Den Danske Salmebog" blev udgivet i 1981 af "en fri arbejdskreds" med Jørgen Glenthøj som samlende midterfigur. Foruden udvidelsen af Sion pris din saliggører foreslog man 4 originalsalmer og 6 bearbejdede salmer af Landstad, som ikke havde haft plads i salmebøgerne før, og som, bortset fra en enkelt, heller ikke stammede fra Indre Missions sangbog Hjemlandstoner, men synes hentet ind direkte fra norske salmebøger. Af disse 10 salmer opnåede kun én, nemlig ingen ringere end *Jeg løfter op til Gud min sang* optagelse i det officielle Tillæg til Den Danske Salmebog 1994, og en anden, *I Himmelen, i Himmelen*, optagelse i Forslag til ny Salmebog 2000.

Sammenfattende må man nok sige, at Glenthøj-gruppen tappert har bevæget sig mod vinden med deres massive forøgelsesforslag. Tillæggene til Roskilde konvents salmenbog og Psalmebog for Kirke og Hjem havde 2 originale Landstad-salmer og 7 af hans bearbejdelser, i alt 9. De dansk-slesvigske salmebøger havde 9 originale og 14 bearbejdede salmer i alt 23. Sammensmeltningen af de to traditioner i Den Danske Salmebog gav 6 originale og 11 bearbejdede salmer, i alt 17, medens Forslag til ny Salmebog kun har 4 originale og 8 bearbejdede salmer, i alt 12. Af ialt 4 private og 2 officielle tillæg rummer kun de 2, jeg her har nævnt, salmer af Landstad.

Genève-Psalteret i Den norske salmeboken

I Peter Ryoms nye *Kirkemusikleksikon* (København 2002) (1), finnes ikke stikkordet Genève-Psalteret, men folk kjenner til salmene derfra: Utenat sang en forsamling "*I Jesu navn går vi til bords*" (NoS 790) før maten og Kingos "*Skriv deg, Jesus, på mitt hjerte*" (NoS 597) som avslutning i et ettersamvær i sammenheng med en begravelse. Begge melodier er fra Genève-Psalteret. Hva er det?

Definisjon

Kort sagt er Genève-Psalteret et kunstverk fra det 16. århundre som er en enhet og en første klasses reformert suksess og et tilsvarende eksportprodukt. (2)

Forhistorie

- 1523 I et brev oppfordrer Martin Luther Georg Spalatin til å lage dikt over de bibelske salmene. Luther skriver selv rim. (3) Salmene skal synges i messe og tidebønn. Luther omformer de bibelske salmene 67 og 130. Det samme metret har salmene 12 og 14. Ingenting tyder på at Luther vil omforme hele salmenes bok fra Bibelen. Det vil derimot Ludwig Oeler i Straßburg. (4)
- 1526 Salmer synges i gudstjenester i Basel.
- 1535 Calvin er i Straßburg og Basel.
- 1536 Reformasjon i Genève (Guillaume Farel, Johannes Calvin) (3). Slik som i Zürich og Bern var gudstjenestene i Genève helt uten musikk. (5) I Paris begynner omtrent i dette året Clément Marot (1496-1544) å skrive rim til kjente Chanson-melodier. Calvin bruker tretten av disse tekstene i 1539 i Straßburg. Men han velger andre melodier og dikter selv flere tekster. Denne første salmeboken på fransk blir utgangspunktet for Genève-Psalteret. (6)
- 1537 Den 16. januar krever prester i Genève salmesang . (3) At Calvin utvises, forhindrer dette i begynnelsen. (5)
- 1538 Farel og Calvin skriver om salmesang.
- 1538-1541 Calvin er i Straßburg. Han er prest for franske flyktninger og blir kjent med tysk salmesang.

Genève-Psalteret blir til

- 1539 *Auculns Pseaulmes et cantiques mys en chant* (Straßburg). 19 salmer, de ti bud, Canticum Simeonis, Credo. 13 tekster fra Clément Marot, 9 fra Calvin; melodier fra Straßburg.
- 1542 *La forme des prières et chantz ecclesiastique* (Genève). Tekster til gudstjenesten og 32 salmer, de ti bud, Canticum Simeonis; 13 gamle og 17 nye salmedikt fra Clément Marot, 7 fra Calvin. Nye melodier, mest sannsynlig fra Guillaume Franc, "chantre" i Genève. (3) Han skal føрге for at barna lærer de nye sangene og kan synge dem i kirka. (7)
- 1543 *Cinquante psaumes*: 50 salmer, alle tekster fra Marot, de nye melodiene sannsynligvis fra Guillaume Franc. (3) Nå synger hele menigheten salmene, ikke bare barna. (8)
- 1551 *Pseaulmes Octantetrois*: 83 salmer (nye tekster fra Théodore de Bèze). Den nye "chantre" i Genève, Loys Bourgeois, skriver nye melodier og forandrer eller erstatter de gamle. (9)
- 1562 *Les Pseaulmes en vers francais*. 150 salmer, de ti bud, Canticum Simeonis; nye tekster fra Théodore de Bèze; 125 forskjellige melodier. (9) Grunnen til det er at tekstene med ulike vers- og rimstrukturer krever det. Antallet av stavelsene i linjene er ulike og det er også rimmønsteret. Det later til at det blir gjort for å ha mangfold og for å gjøre det lettere for menighetene å huske tekster og melodier som er knyttet så tett til hverandre. (10) Nye melodier er fra "Maître Pierre" (sannsynligvis Pierre Davantès). (9) De Bèze er den første som følger gamle versformer og melodier. Han bruker samme melodien til to eller flere salmer. Bourgeois er reist fra byen. (11)

I begynnelsen blir salmene sunget enstemmig og uten akkompagnement. Senere spiller blåsere eller orgel til menighetens sang. Den synges dels flerstemt. Over salmene skrives også musikk med forskjellige stemmer for sangere eller instrumenter. I reformerte områder er kun bibelske salmer tillatt som musikk i gudstjenester og skoler. (5) Dermed blir det slutt med enhetlig musikk i de protestanske kirkesamfunnene. (12) Luther ser de bibelske salmene som Kristus-salmer og tyder dem ut fra det Nye Testamentet. Derfor overtar lutherske menigheter ikke Genève-Psalteret. (13)

- 1565 Utgave for fire stemmer fra Claude Goudimel (Paris 1564; Genève 1565). Melodi for det meste i tenoren. (3)

Genève-salmer i Den norske salmeboken

Den norske salmeboken har utgavene fra 1551 og 1565 som kilde.

Tekstene

Bare en tekst er en oversettelse fra Clément Marots dikt fra 1541 (NoS 456). Det viser tabell 1 hvor informasjonene om salmene er samlet. De nyeste tekstene er NoS 523 fra 1943 og NoS 280 fra 1975. Den siste salmen baserer seg på salme 98 fra Bibelen. Blant forfatterne er Thomas Kingo (NoS 142, 597 og 598), Elias Blix (NoS 342 og 647) og Magnus Brostrup Landstad (NoS 680 og 836).

Melodiene

Uansett komponist har melodiene til Genève-Psalteret karakteristiske trekk: De nøyer seg med Bare to noteverdier slik som den humanistiske ode-diktningen som bare brukte lange og korte stavelser etter antikk metrikk. Linjene skilles fra hverandre gjennom lange begynnelses- og sluttnoter og pauser. Det finnes ingen gjennomgående takt. Komposisjonen er mest syllabisk. Mange salmer bruker stort rom og omfang. (14) De blir ansett som for mange og for vanskelige i 17. og 18. århundre i Tyskland. (15)

Med unntak av NoS 456 overtar Den norske salmeboken bare melodier fra Genève. En oversikt (tabell 2) viser at de fem melodiene som er fra Genève-Psalteret har de karakteristiske trekk. Alle har lange begynnelses- og sluttnoter, fire av fem har pauser mellom linjene. De samme klarer seg med bare to noteverdier. Omfanget er en oktav for tre og en stor none for de andre. Fire salmer står i dur.

I det følgende sammenlignes melodiene fra Den norske salmeboken med Genève-originalene.

Genève-salme 36 - NoS 116

I NoS 116 slutter den første linjen etter gjentakelsen ikke med et kvartsprang slik som i Straßburg (16) og Evangelisches Gesangbuch (EG 76), men med en sekund, altså et skritt slik som i den neste linjen. Dermed blir det den gamle tenor-clausula slik som ofte. De firestemte satser fra det 16. århundre har jo melodien i tenoren. (17)

Genève-salme 42 - NoS 120, 142, 342, 382, 523, 546, 597, 598, 644, 680 og 836

Ingen melodi brukes så ofte som NoS 120. Hele elleve salmer har den. Tekstene stammer fra 1658 (NoS 546) til 1943 (NoS 523), og både Kingo (NoS 142, 597 og 598), Elias Blix (NoS 342) og Landstad (NoS 680) er representert. (18) Det viser hvor viktig denne melodien var og er.

Salmen står opprinnelig lavere enn i Den norske salmeboken, nemlig i C-dur og den har pauser mellom alle linjene. (19) Ingen av delene overtar Den norske salmeboken. Tonearten der er F-dur. Pauser finnes ikke, men derimot lange noter som avslutter de fleste linjene. Det utgjør en lignende effekt som pausene. På grunn av disse sluttnoter har sangen som den eneste tre forskjellige noteverdier. Etter vår oppfatning varierer koralen mellom 3/2- og 6/4-takt. Det gjør metret interessant og avvekslende. Verset har åtte linjer hvorav melodien til de første to gjentas. Formen blir dermed AAB, som er veldig vanlig. Hvert verspar rimer.

Genève-salme 118 - NoS 280

Som nevnt har vi her den nyeste teksten. Den er fra 1975. Arve Brunvoll tok salme 98 fra Bibelen som sitt forbilde. Det er Pierre Pidoux' versjon c som har melodien vi kjenner. Men igjen er tonearten opprinnelig C-dur og ikke F-dur vi synger.

Genève-salme 130 - NoS 456

Denne salmen har Straßburg 1539 og Genève 1542 som kilder. Satsen i koralboka er etter Claude Goudimel og har tilleggsinformasjon "senere form". Her har vi den eneste av de fem koralene fra Genève som ikke står i dur. Det passer bra til teksten "Eg ropar høgt or djupet". Den er dorisk med en b i stedet for h i den nest siste linjen. I Genève utgaven står den i g, i salmeboka i d. Den følger versjon c slik som Pidoux gir det med en del varianter. (20)

Genève-salme 134 - NoS 5, 6, 647, 790

Her har vi samme tonearten i Genève utgaven og Den norske salmeboken. Men den står en oktav lavere i forbilde enn i den senere utgaven. I den siste linjen halverer Den norske salmeboken noteverdiene til andre og tredje note i forhold til kilden fra Genève. (21).

Andre salmer

NoS 19 har en melodi av Johann Crüger, Berlin 1653, etter Loys Bourgeois, Genève 1551, fra salme 188. (22) Den norske Salmeboken skriver 1565. Melodien er så forandret at den ikke

tas med i oversikten. Det samme gjelder for NoS 201, 576 og 626. (23) Det siste nummeret står med henvisningen "senere form" NoS 626 i koralboken. Da er det veldig lett å se hvor mye melodien er forandret.

NoS 478 stammer fra "Det engelske Genève-Psalteret 1556". "Musik in Geschichte und Gegenwart" skriver: "Siden 1555 fantes en engelsk menighet i Genève som hadde rim-psalter fra Thomas Sternhold og John Hopkins (1549) siden 1556." (24) Tre salmer kommer fra en Scottish Psalter (NoS 293, 394 og 395). Alle deres melodier er annerledes enn typiske salmer fra Genève-Psalteret.

Atten koraler med Genève-melodier, en av dem også med den originale teksten, beviser hvor viktig og slitesterk Genève-Psalteret er.

-
- 1) Christian Ejlers' Forlag.
 - 2) Peter Ernst Bernoulli und Frieder Furler, Herausgeber: *Der Genfer Psalter. Eine Entdeckungsreise*. Zürich 2001, Vorwort der Herausgeber, S. 9
Jeg takker Hans-Jürg Stefan fra Sveits og Alexander Völker fra Tyskland for informasjon og materiell de skrev og sendte meg.
 - 3) Andreas Marti: *Der Genfer Psalter: Daten und Namen*. In: Peter Ernst Bernoulli und Frieder Furler, Herausgeber, am angegebenen Ort (a. a. O.) S. 13ff.; S. 13
 - 4) Markus Jenny: Artikel "Kirchenlied" I in *Theologische Realenzyklopädie* (TRE), Herausgeber Gerhard Müller und andere. Berlin, New York, Band XVIII, 1989, S. 612
 - 5) Andreas Marti und Jan R. Luth: Artikel "Calvinistische Musik" in: "Musik in Geschichte und Gegenwart" (MGG), herausgegeben von Ludwig Finscher. 2. Auflage, Band 2, Sachteil. Kassel, Basel 1995, Spalte 333
 - 6) TRE S. 611f.
 - 7) Pierre Pidoux: *Die Entstehung des Genfer Psalters*. Vorwort zur Faksimile-Ausgabe der Psalter-Edition Genf 1562 (Michel Blanchier). Droz, Genève 1986. Übersetzung: Andreas Marti.
Reprint in: I.A.H. Bulletin 19. April 1991 Rijksuniversiteit te Groningen. Instituut voor Liturgiewetenschap. S. 15ff; S.18
 - 8) ebenda., S. 19
 - 9) Andreas Marti: *Der Genfer Psalter: Daten und Namen*, a.a. O., S. 14
 - 10) Pierre Pidoux, a. a. O., S. 16
 - 11) ebenda (ebd.), S. 22
 - 12) Martin Rössler: Artikel "Gesangbuch" in MGG, a. a. O. Band 3, Sachteil. Kassel Basle 1995, Spalte 1296
 - 13) Christian Finke: "Dass ich mit dieser Arbeit einem Andern dazu Reizung und Ursach gebe". Zur

- Motivation der Psalmbearbeitungen von Lobwasser, Becker und Schütz.* In: Peter Ernst Bernoulli und Frieder Furler, Herausgeber, a. a. O., S. 80
- 14) Andreas Marti i P. E. Bernoulli und andere, *Ökumenischer Liederkommentar (ÖLK)* 1. Lieferung. Zürich 2001, TVZ, Artikel "Genfer Psalter" Sachreferenz C 2
- 15) Jan R. Luth: *Der Genfer Psalter und niederländische Reimpsalter im 16. Jahrhundert.* In: Peter Ernst Bernoulli und Frieder Furler, Herausgeber, a. a. O., S. 57ff.; S. 60
- 16) *Le Psautier Huguenot du XVIe siècle. Mélodies og Documents.* Recueillis par Pierre Pidoux. Premier volume. Les mélodies. Edition Baerenreiter Bâle. Kassel 1962, S. 36
- 17) Ulrich Asper: *Claude Goudimel (um 1514-1572). Betrachtungen zu seinen mehrstimmigen Fassungen des Genfer Psalters.* In: Peter Ernst Bernoulli und Frieder Furler, Herausgeber, a. a. O., S. 33f; S. 37
- 18) Den norske salmeboken. Verbum 1985. 3. Opplag. Fra lista "Genève-Psalteret" S. 920 strykes NoS 19, 201 og 576.
- 19) *Le Psautier Huguenot du XVIe siècle*, a. a. O., S. 51
- 20) ebenda, S. 119
- 21) ebenda, S. 120
- 22) E-post fra Hans-Jürg Stefan til meg 20. Mai 2002, s. 1
- 23) ebenda, S. 1f.
- 24) Andreas Marti und Jan R. Luth: Artikel "Calvinistische Musik" in: "Musik in Geschichte und Gegenwart" (MGG), a. a. O., Spalte 341

Forfatternes adresser:

Lektor Irene Bergheim
Musikkvitenskapelig Institut
Dragvoll, NTNU
NO 7491 Trondheim

Professor Gracia Grindal
Luther Northwestern Seminary
2481 Como Avenue
St. Paul, Minn. 55108

Sognepræst Jens Lyster
Notmark Præstegård
Notmark 4
DK-6440 Augustenborg

Sokneprest Yngvar Nielsen
Enerv. 3
NO – 1816 Skiptvet
Norge

Sognepræst Ove Paulsen
Toftthøjvej 37
DK- 9280 Storvorde, Danmark

Kantor Dr. Phil Elisabeth Schmiedeke
Øvre Hamna 42 A
N-9300 Finnsnes
Norge

Professor, teol. & fil. dr.
Sven-Åke Selander
V. Häggviksv. 17
SE- 236 32 Höllviken, Sverige

Professor Erkki Tuppurainen
Retkeilijäntie 14 C 1
FIN- 70200 Kuopio
Finland

l. amanuensis Sigvald Tveit
v. Oslo Universitet
Øvre Smestadveien 53 B
NO- 0378 Oslo
Norge

Hymnologiske Meddelelser udkommer årligt med 4 numre á omkring 50 sider

Udgives af Salmehistorisk Selskab, Københavns Universitet, Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, DK-1150 København K., Danmark. Tlf. 35 32 36 23.

Organ for Nordisk Institut for Hymnologi - NORDHYMN

Medlemskab af Salmehistorisk Selskab tegnes hos kassereren, Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, 1150 København K., giro 2 20 11 19.
Hos kassereren kan også bestilles ældre årgange af tidsskriftet.

Salmehistorisk Selskabs bestyrelse:

Universitetslektor, dr.phil. Steffen Arndal,
Savmøllevej 5, DK-5690 Tommerup. Tlf. 64 76 29 01

Sognepræst, ph.d. Peter Balslev-Clausen, formand,
Ahlmanns Allé 14, DK-2900 Hellerup. Tlf. 39 62 79 27.

Universitetslektor, cand.theol. Jørgen I. Jensen,
Steenstrups Allé 17, DK-1924 Frederiksberg C. Tlf. 35 37 39 73.

Forretningsfører, merkonom Vagner Lund, kasserer,
Caroline Amalievej 27, DK-2800 Lyngby. Tlf. 45 88 48 65.

Sognepræst, cand.theol. Jens Lyster, næstformand,
Notmark præstegård, Notmark 4, DK-6440 Augustenborg. Tlf. 74 47 31 44.

Universitetslektor, organist, mag.art. Torben Schousboe,
Tryggevej 132, DK-2700 Brønshøj. Tlf. 31 28 02 05.

Professor teol. & fil.dr. Sven-Åke Selander
V. Häggviksv. 17, S-236 32 Höllviken, Sverige. Tlf. 40 45 35 77.

Styringsgruppe for Nordisk Institut for Hymnologi (Nordisk redaktionskomite):

Professor, teol.dr. & fil.dr. Karl-Johan Hansson
Fredsgatan 12 A 21, SF-20100 Åbo, Finland. Tlf. 2 265 4284

Førsteamanuensis, cand.phil. Sigvald Tveit
Øvre Smestadveien 53B, N-0378 Oslo, Norge. Tlf. 22 14 20 99.

Professor, dr.theol. Steffen Kjeldgaard-Pedersen,
Egernvej 43, DK-2000 Frederiksberg. Tlf. 38 34 99 72.

Professor, fil. & teol. dr. Pétur Pétursson,
Hjardarhaga 11, IS-107 Reykjavik, Island. Tlf. 5 62 90 09.

Professor teol. & fil.dr. Sven-Åke Selander
V. Häggviksv. 17, S-236 32 Höllviken, Sverige. Tlf. 40 45 35 77.

Sekretariat:

Nordisk Institut for Hymnologi - NORDHYMN,
Institut for Kirkehistorie, Købmagergade 44-46, DK-1150 København K.

Hymnologiske Meddelelsers redaktion:

Provst, ph.d. Peter Balslev-Clausen (ansvarshavende). Tlf. 39 62 79 27

Domorganist Birgitte Ebert, Hømvej 4, DK-6760 Ribe. Tlf. 75 44 10 02

Valgmgh.pr. Laura Lundager Jensen, Langetofte 1, Østed, DK 4000 Roskilde. Tlf. 46 49 73 11

Forretningsfører, merkonom Vagner Lund (redaktionssekretær). Tlf. 45 88 48 65

Sognepræst, cand.theol. Ove Paulsen, Tofthøjvej 37, DK-9280 Storvorde. Tlf. 98 31 84 70

Cand.mag. Lone Vesterdal, Nr. Stenderupvej 31, DK-6000 Kolding. Tlf. 75 56 51 28

Eftertryk tilladt efter aftale med forfatterne og med angivelse af kilde.

02449 KHC

303

000

OVE PAULSEN

TOFTHØJVEJ 37

9280 STORVORDE

9280 6 2/ 2 1